

Wetenschap als spel en strijdperk

een drieluik over menswetenschappen
in hun strijd om kennis en waarheid

zeist/utrecht 1982

bernadet maas en frans van de pol

Voor mispoes en Juultje
die dit papier
op een juiste waarde
schatten.

Over de ijzeren strengheid van de wetenschap

..In dat Rijk bereikte de kartografiekunst zo'n graad van Perfektie, dat de Kaart van één enkele Provincie de ruimte van een hele stad besloeg, en de Kaart van het Rijk, een hele Provincie. Mettertijd voldeden deze Mateloze Kaarten niet en de Kolleges van Kartografen brachten een Kaart van het Rijk, die 'de Afmeting van het Rijk had en op elk punt hiermee overeenstemde. De Studie van de Kartografie minder Toegedaan, vonden Volgende Generaties dat die uitgestrekte Kaart Nutteloos was en niet zonder Liederlijkheid leverden ze hem over aan de Onbarmhartigheden van de Zon en de Winters. In de Woestijnen van het Westen zijn versnipperde Ruines van de Kaart bewaard gebleven, bewoond door Dieren en door Bedelaars; in heel het Land is er verder geen overblijfsel van de Geografische Orden.

Uit: Jorge Luis Borges
'Wereldschandkroniek'

Inhoudsopgave

INLEIDING Lucky drieluik	7
---------------------------------------	----------

DEEL 1: Wetenschappen, een spel om kennis en waarheid

INLEIDING	11
------------------------	-----------

1. het samenspel van wetenschappelijke en andere praktijken.....	14
---	-----------

1.1. Inleiding	14
1.2. Kennispraktijken binnen de wetenschappen.....	15
1.3. De subject-object problematiek.....	16
1.4. Wetenschap als theoretisch-materieel productieproces.....	17
1.5. De verhouding tussen wetenschappelijke- en andere praktijken.	18
1.6. NOTEN bij hoofdstuk 1	22

2. over begrippen, taalspelen en discursieve formaties.....	24
--	-----------

2.1. Inleiding	24
2.2. De betekenistheorie van de 'Tractatus'.	24
2.3. Een tekentheorie	26
2.4. Termenketen.....	27
2.5. Deconstructie als verwijzingsspel	28
2.6. Discoursanalyse	29
2.7. Dispositief	30
2.8. NOTEN bij hoofdstuk 2	33

3. waarheidsproductie en wetenschappelijke vertogen.....	36
---	-----------

3.1. Inleiding	36
3.2. Correspondentie	36
3.3. Coherentie	37
3.4. Waarheidspolitiek.....	38
3.5. NOTEN bij hoofdstuk 3	43

DEEL 2: Een ontstaan van menswetenschappen

INLEIDING	47
------------------------	-----------

4. de mens als centrale kenniscategorie	49
--	-----------

4.1. Inleiding	49
4.2. Het denken, de woorden en de dingen.....	49
4.3. De menswetenschappen.....	52
4.4. NOTEN bij hoofdstuk 4	56

5. la police en menswetenschappen.....	57
5.1. Inleiding	57
5.2. La police	57
5.3. Discipline	59
5.3.1. Onderzoek.....	61
5.3.2. Disciplinair dispositief	62
5.4. Biopolitiek	63
5.5. Gezondheidspolitiek.....	64
5.6. NOTEN bij hoofdstuk 5	68

DEEL 3: Andragologen op zoek naar hetzelfde

INLEIDING	72
------------------------	-----------

6. theorievorming en actieonderzoek.....	77
6.1. Inleiding	77
6.2. Het model van actieonderzoek.....	77
6.2.1. Het begrip actieonderzoek.....	77
6.2.2. Empirische cyclus	78
6.2.3. Probleemanalyse	78
6.2.4. Kwaliteitseisen	80
6.3. Kanttekeningen bij theorievorming in het actieonderzoek	81
6.3.1. De empirie	82
6.3.2. Natuurlijke taal.....	85
6.3.3. Maatschappijopvatting	86
6.4. NOTEN bij Hoofdstuk 6	89
7. de dialoog en de strijd om waarheid	93
7.1. Inleiding.	93
7.2. Waarheid als overeenstemming of product en inzet van strijd.....	94
7.3. De taal: middel tot communicatie of dwangbuis voor het spreken.....	97
7.4. NOTEN bij hoofdstuk 7	103

TOT SLOT

Nieuwe vragen in een wereld van verschil.....	107
Geraadpleegde literatuur	110

inleiding

lucky drieluik

Deze scriptie schetst een aantal wegen waarlangs de discussies over de verbanden tussen wetenschappelijke en andersoortige maatschappelijke praktijken mogelijkwijze verder gevoerd en geïntensiveerd kunnen worden. Discussie vormt hierbij niet alleen het doel, maar ook het middel waarmee gewerkt wordt: al debatterend met andere visies en standpunten stippelen we, langs verschillende wegen, een spoor uit. Een spoor waarlangs wetenschap geschetst wordt als een 'sociaal-historisch product'.

Bij het naar voren brengen van wetenschap als 'resultaat van verschillende sociaal-historische omstandigheden' willen we een aantal valkuilen vermijden door een aantal gangbare standpunten in de wetenschaps- en taal filosofie van commentaar te voorzien. Een centraal punt van kritiek vormt hierbij het complex van weerspiegelingstheorieën, waarin wetenschap gezien wordt als weerspiegeling van de samenleving en haar kennis als een uitdrukking van een sociaal-materiële werkelijkheid. Binnen deze visie worden de verbanden tussen wetenschap en samenleving geschetst als een verhouding tussen twee afzonderlijke eenheden, waarbij dan de een uitdrukking vormt van de ander.

Deze scriptie probeert echter te breken met de zoektocht naar 'externe relaties' tussen wetenschap en samenleving en wil juist een aanzet geven tot analyse van hun 'interne verwevenheid'. Wetenschap kan hierbij niet langer 'naast' of 'tegenover' de samenleving gezet worden, maar moet juist binnen het geheel van maatschappelijke verhoudingen bestudeerd worden. In die zin wordt wetenschap hier begrepen als product van maatschappelijke praktijken die onder bepaalde specifieke sociaal-historische omstandigheden mogelijk worden.

In deel 1 van de scriptie 'Wetenschappen, een spel om kennis en waarheid', wordt de kritiek op een aantal wetenschaps- en taal filosofische standpunten uitgewerkt.

In het eerste hoofdstuk wordt de stelling verdedigd dat de kennis die de wetenschappen produceren niet begrepen kan worden als de theoretische uitdrukking van een sociaal-materiële werkelijkheid.

Tussen de beelden en voorstellingen die in wetenschappelijke verhalen circuleren en de werkelijkheid waarnaar ze lijken te verwijzen, wordt hier een breuk gelokaliseerd. Wetenschap wordt dan voorgesteld als een 'theoretisch-materieel productieproces': er komen bepaalde verhalen tot stand die wellicht meer typerend zijn voor dit 'productieproces' waarin ze ontstaan, dan voor de sociaal-materiële werkelijkheden waar ze ten dele naar verwijzen. Deze stelling uit het eerste hoofdstuk wordt verder ondersteund door en uitgewerkt in de hoofdstukken 2 en 3.

In het tweede hoofdstuk wordt de kritiek op het standpunt dat de in de wetenschap gehanteerde beelden en voorstellingen directe representaties zijn van objecten in de materiële werkelijkheid verder uitgewerkt op het gebied van de taal filosofie. Dit gebeurt aan de hand van een onderzoek naar verschillende opvattingen omtrent de betekenis- en tekentheorie.

In hoofdstuk 3 wordt de kritiek verder doorgetrokken naar de verschillende waar-

heidspretenties waarmee wetenschappelijke verhalen omgeven worden. De stelling dat wetenschap zich kenmerkt als een zoekproces naar een waarheid die zich in de werkelijkheid of empirie verhuut wordt hierin als achterhaald beschouwd. Waarheid verschuift in dit hoofdstuk van 'empirisch gegeven' naar 'product van maatschappelijke strijd'. Het spel om kennis en waarheid duidt dan ook niet langer op een onschuldig en plezierig speelterrein, maar op een plek waar kennis en waarheid inzet zijn van strijd.

In deel 2 'Een ontstaan van de menswetenschappen' worden een aantal conclusies uit het eerste deel weer opgenomen en verder gevoerd. Door middel van een analyse van het ontstaan van de menswetenschappen wordt geprobeerd een tweetal standpunten uit de traditionele wetenschapsfilosofie verder te ontzenuwen. Het gaat dan om de opvatting waarin men probeert wetenschappelijke kennis te funderen in de empirie (of liever gezegd in de waarneming) en de opvatting waarin men niet de empirische waarneming maar de menselijke Rede als constitutief ziet voor de kennis. Deze laatste wetenschapsfilosofische positie wordt vrij uitvoerig geanalyseerd in een kritiek op het theoretisch humanisme: een denken waarin de mens als grondslag van de geschiedenis en bron van alle mogelijke kennis wordt beschouwd.

In hoofdstuk 4 worden vanuit een filosofisch-epistemologische invalshoek de mogelijkhedenvoorwaarden van het ontstaan van de menswetenschappen onderzocht. Een belangrijk punt hierin vormen de historische veranderingen in de verhouding tussen het denken, de woorden en de dingen.

In hoofdstuk 5 wordt het ontstaan van de menswetenschappen geanalyseerd in samenhang met een geheel van machtstechnieken die, in een overgang van feodale naar industriële maatschappijformaties, het beheer zijn gaan vormen van het sociale lichaam. Een type machtsuitoefening die haar uitdrukking vindt in 'la police'. Deze analyse van het ontstaan van de menswetenschappen vormt een historisch voorbeeld van de wijze waarop wetenschappelijke en andere maatschappelijke praktijken in een bepaalde tijdsperiode specifieke verbindingen aangaan en elkaar zodoende mogelijk maken. Noch de wetenschap, noch de samenleving vormt hierbij de 'sturende factor'. Ook zonder de een als oorzaak en de ander als gevolg aan te wijzen, kan geanalyseerd worden hoe beide praktijken elkaar constitueren en hoe beide intens verweven zijn.

Deel 3 'Andragologen op zoek naar Hetzelfde' vormt de voorlopige afsluiting van de scriptie. Hierin worden de in de voorafgaande delen gearticuleerde vragen aangescherpt en ingezet in de discussie op het terrein van de andragologie.

De thematiek van deel 1, de vraag naar de verbindingen tussen wetenschappelijke en andere maatschappelijke praktijken, wordt hier opnieuw opgenomen. Bij het onderzoek naar de wijze waarop in de andragologische discussies deze verbindingen gedacht en gerealiseerd worden blijkt dat het actieonderzoek op dit terrein een specifieke positie inneemt. Binnen de andragologie verschijnt het actieonderzoek als een middel waarmee men de kloof tussen (academische) theorie en (maatschappelijke) praktijk probeert te dichten. Het actieonderzoek baseert zich op een nauwe band en wisselwerking tussen wetenschappelijke en andere maatschappelijke prak-

tijken.

Op basis van het werk van de voorafgaande delen worden in dit derde deel een aantal standpunten uit de actieonderzoek discussie door ons van kritische noties voorzien. Een belangrijk kritiekpunt vormt de constatering dat actieonderzoekers door het voortdurend thematiseren van de eenheid en overeenkomst van wetenschappelijke en andere praktijken, het perspectief van maatschappelijke verschillen en daaraan gekoppelde strijd buiten hun eigen onderzoekssituatie houden.

In hoofdstuk 6 wordt dit toegespitst op het punt van theorievorming binnen actieonderzoek. In het actieonderzoek lijken een aantal verschillen aan het oog te worden onttrokken: zowel verschillen binnen de wetenschappen zelf, als de verschillen tussen werelden van onderzoekers en onderzochten.

In hoofdstuk 7 wordt nagegaan hoe in het actieonderzoek door middel van het principe van de 'vrije dialoog' een zekere gelijkschakeling plaats vindt van verschillen tussen onderzoekers en onderzochten. Een aantal taal- en waarheidsopvattingen die in deze 'hoop op dialoog' zijn vervat worden dan verder bekritiseerd, waarbij de stellingen uit voorafgaande delen opnieuw hernemen.

Zo is er in deze scriptie een route uit te stippelen die in chronologische volgorde deel 1 tot en met deel 3 doorloopt. Door deze scriptie als een drieluik te schrijven hebben we echter ruimte willen laten voor alternatieve leesroutes. Een aantal mogelijke wegen willen we hier aangeven, voor de rest is het een zaak van de lezer/es en het toeval.

Een eerste mogelijke leesroute vormt de chronologische volgorde: beginnend bij deel 1, via het tweede naar het derde deel. Deze volgorde lijkt in zekere zin een variant op de marxistische 'opstijging van het algemene naar het bijzondere'.

Ook het tweede deel over het ontstaan van de menswetenschappen kan heel goed als startpunt dienen. Zo ontstaat het beeld van een drieluik dat naar twee kanten opengevouwen kan worden. Het linkerluik schildert dan een zekere wetenschaps- en taalfilosofische 'verdieping' van de 'stellingen' in het middenluik, en het rechterluik kan gelezen worden als een analyse van 'effecten' van het middenluik in concrete wetenschapspraktijken.

Zo kan ook deel 3 een beginpunt vormen. Een leesroute waarin de dialectische bevruchting van het algemene en het bijzondere lijkt te worden gecompleteerd.

Tot slot zijn alle delen, en ook de meeste hoofdstukken, binnen de scriptie te lezen als zelfstandige teksten. Zonder eerst verbinding te hoeven maken met andere hoofdstukken kan direct aangesloten worden op de teksten buiten de scriptie.

De scriptie kan op vele manieren 'rhizoom maken', telt vele leeswijzen, waarbij we niet hoeven te vergeten dat papier warmte vasthoudt.

Deze scriptie vormt voor ons een afsluiting van een bijvak filosofie in het kader van de studie andragologie. Een afsluiting die materieel gezien vorm krijgt in een tekst,

als resultaat en product van velerlei gesprekken, discussies, kletspraat en lees-avon(t)(d)uren. Onze namen als 'tekstmakers' zijn in zekere zin slechts suggestief. In deze tekst is, al vóór ze ontstond, door vele anderen meegeschreven en meegedacht.

Dit bijvak filosofie hebben we door middel van deze scriptie 'bruikbaar' willen maken voor de andragologie. Een bruikbaarheid die hier echter een andere betekenis meekrijgt dan in de meeste andragologische discussies, waarin dit bijna altijd refereert naar de mogelijkheden tot verandering van buitenwetenschappelijke handelingspraktijken.

De bruikbaarheid van deze scriptie schuilt vooral in het benadrukken van het belang en de vruchtbaarheid van het slechten van de traditionele grenzen tussen 'filosofie' en 'andragologie'. Filosofie is dan niet langer een (bij)vak dat naast de andragologie staat, maar een manier om met behulp van wetenschaps- en taalfilosofische vragen andragologische discussies te ontleden en, waar mogelijk, andere wegen in te doen slaan. Filosofie staat niet langer naast, boven of onder de andragologie, maar is er altijd in aanwezig. Deze scriptie is dan ook niet op zoek naar een 'filosofisch fundament', maar probeert bovengenoemde vragen als wapens, als speeltuig, in te zetten in de strijd tussen verschillende andragologische concepten en stellingnames.

De mogelijkheid dat dit op (de lange) termijn resulteert in veranderingen in andragologische handelingspraktijken willen we bij deze graag open houden.

deel 1

wetenschappen, een spel om kennis en waarheid

Vertel me meer
over woorden
waar de mensen in geloofden
die hen zoveel goeds beloofden
zelfs een leven na de dood

vertel me meer over woorden
waardoor later zoveel moorden
zijn gepleegd
waarvan weer later bleek
dat dat niet nodig was

(het klein orkest)

de relatieve autonomie van de wetenschap

inleiding

Over de verhouding tussen wetenschap en politiek, tussen theorie en praktijk, tussen de woorden en de dingen, wordt veel afgeschreven. Nog voor het debat over wetenschap goed en wel van start is, hebben we het al weer over iets anders. Op de een of andere manier lukt het wetenschappers niet zo goed naar wetenschap te kijken, steeds kijkt men al weer naar de politiek, de dingen en vooral dé praktijk. Daaraan kunnen we de kennis ontnemen, daar ligt de waarheid. De Oost-Europese marxisten stellen het als volgt:

‘Das höchste Kriterium der Wahrheit ist die Praxis. Führt eine Erkenntnis bei ihrer praktischen Anwendung zu den im voraus berechneten Ergebnissen, so ist dies ein unwiderlegbarer Beweis dafür, dass sie ein wahres Abbild der objektiven Realität ist.’

Wetenschappen worden zo begrepen als uitdrukking als 'abbild' van de praktijk, van een sociaal-materiele werkelijkheid buiten de wetenschappen. Het beroep op de praktijk heeft -om met Althusser te spreken- dikwijls geleid tot het ondergeschikt maken van de wetenschap aan evidenties van een politieke praktijk en tot de feitelijke erkenning dat de politieke praktijk de hoogste gezagsinstantie is, ook voor de wetenschappen. Het is dan ook noodzakelijk het ongedifferentieerde praktijkbegrip 'op te blazen' en te vervangen door een verscheidenheid aan praktijken.

Wetenschappen zijn dan niet langer als een expressie, als een uitdrukking of weerspiegeling van de praktijk op te vatten. Wetenschap is zelf een praktijk. In dit deel 1 willen wij de gestelde weerspiegeling doorbreken, willen we een steen in de vijver werpen.

Het wetenschapsbedrijf kunnen we beschouwen als een multinational waarin miljarden gulden geïnvesteerd worden. Alleen in Nederland tellen we duizenden gebouwen, tienduizenden employees, geavanceerde apparatuur etc. Nu is binnen dit bedrijf het onderwijs, d.w.z. het modelleren en afleveren van intellectuelen de belangrijkste poot, maar het beoefenen van wetenschap, het doen van onderzoek is ook belangrijk. Om de onderzoeken en publicaties van één jaar van het filiaal Rijksuniversiteit Utrecht te Benoemen is alleen al een boekwerk van 650 pagina's nodig. Binnen het wetenschapsbedrijf worden verhalen geproduceerd. Wetenschap kunnen we dan ook, voorlopig, typeren als een constructiebedrijf van verhalen. Deze verhalen zijn geen uitdrukking/weerspiegeling van de werkelijkheden buiten de wetenschap, doch veelmeer een uiting van wat het wetenschapsbedrijf zoal kan produceren. Wetenschappelijke verhalen vertellen ons méér over dit productieproces, over de wetenschapspraktijk, dan over een werkelijkheid daarbuiten. Als we willen zoeken naar een waarheid van een wetenschappelijk verhaal dan moe-

ten we niet zoeken in 'de empirie' e.d., maar in de 'keuken' van de wetenschap zelf: Wetenschap-als-theoretisch-materieel-productieproces, zoals we dat in hoofdstuk 1 zullen benoemen.

Voor we echter tot deze uit spraak komen verzetten we ons tegen die filosofieën die wetenschap als een expressie van 'iets anders' (empirie, de Rede) funderen. Vertrekkend vanuit een stellingname dat wetenschap een eigen praktijk is (of liever een serie van praktijken) kan onderzocht worden hoe deze praktijk verweven is met andere praktijken, kunnen strategische verbindingen en ook het ontbreken van verbindingen beschreven worden, en kunnen we analyseren hoe wetenschap als praktijk macht uitoefent.

In dit deel 1 formuleren we aanzetten tot zo'n analyse, aanzetten die in de volgende delen verder gevoerd zullen worden.

We nemen zo een positie in in het debat tussen 'kennis en belang', een debat dat al eeuwen gaande is. In dit aloude debat speelde een element van zuiver schouwen, de eeuwige waarheid van kennis. In dit schouwen was het belang uitgesloten, wat restte was een tijdloze pure objectiviteit. Een beeld, een beschouwing dat grote betekenis had in de wetenschap en nog steeds heeft: A.D. de Groot vertelt het nog na. Marx trachtte die waarheid naar beneden te halen, op de grond te brengen. Hij schoof het belang naar voren: wat wil je, revolutie of reactie? Geen keuze?, dan kies je voor de reactie. De 19e eeuw kende een grote schok. Ze kwam weer tot rust in de illusie van mystieke concepties zoals 'het forum van de wetenschappers', 'die freischwebende intelligenz'. De kwestie van het belang is nu weer opnieuw teruggekeerd. De proletariërs zijn echter ingewisseld voor minderheden, kansarmen, vrouwen, homofielen etc.

Wij hernemen de discussie van kennis en belang, maar zoeken het belang op andere plaatsen. Wij zoeken het belang van kennis niet zozeer in buitenwetenschappelijke praktijken maar zoeken het belang in kennis, d.w.z. de belangen, de strijd in het wetenschapsproces.

Onze stellingname ondersteunen we met behulp van enkele taalanalyses. De begrippen, de woorden waarin wetenschap zich (ook) uit, de woorden waarmee kennis gearticuleerd wordt, blijken niet geschikt om de 'objecten' 'de empirie' te weerspiegelen. Woorden ontlenen hun betekenis niet aan de dingen, hetgeen we in hoofdstuk 2 uitvoerig zullen motiveren.

Dat woorden de empirie niet weerspiegelen neemt niet weg dat woorden kunnen spiegelen. Ze spiegelen voortdurend om onszelf in de woorden te laten her/miskennen. Blikken we achter de woordspiegel dan gaapt een leegte (zie deel 2, hoofdstuk 4). Wat rest is de taal als een eigen interne ordening, een eigen materialiteit, een eigen formatie waarbinnen en waardoor macht werkzaam is.

We breiden zo onze analyse uit: wetenschap als theoretisch materieel productieproces én wetenschap, gearticuleerde kennis, als taal. Twee rijen sleutelbegrippen ontvouwen zich nu: de praktijk van wetenschap - zijn productieprocessen - de voorwaarden van die productie - de verwevenheid met andere praktijken, en kennis als taal - de talige ordening - de regels, de orde van het vertoog.

Bij deze reeksen voegen we een derde perspectief toe: de waarheid. De kennis, de woorden, circuleren, worden gedistribueerd in de maatschappij. Ze bezetten andere velden dan de wetenschappelijke: ze zijn voortdurend inzet van strijd. Deze strijd vatten we samen in de notie 'strijd om waarheid', d.w.z. het ten gelde maken van de kennis, van de woorden.

In hoofdstuk 3 werken we deze notie uit en verzetten we ons tegen pogingen de strijdangel uit waarheid te halen, verzetten we ons tegen die pogingen die waarheid proberen te funderen, proberen te verankeren in de empirie of in de rede. Op deze wijze trachten zij de woorden een rustplaats te geven, brengen zij de wereld tot staan. Voor een spel met woorden, voor deze scriptie is dan geen plaats.

1. het samenspel van wetenschappelijke en andere praktijken.

1.1. Inleiding

Dit verhaal gaat in op een aantal problemen die samenhangen met de vraag naar de verhouding tussen wetenschappelijke kennispraktijken en andersoortige maatschappelijke praktijken. Hierbij gaat het ons niet zozeer om het vinden en poneren van een afgerond antwoord, maar eerder om het verkennen van de mogelijkheden die deze vraagstelling biedt,

In dit verhaal zullen een aantal vragen de revue passeren, die van belang zijn als men de relatie tussen wetenschappelijke- en andere maatschappelijke praktijken (politieke, economische, juridische e.d.) niet wil schetsen als een causale of een symbolische verhouding. Dergelijke analyses leiden ons inziens vaak tot grove simplificaties.

Tussen de verschillende praktijken bestaat volgens ons geen causale betrekking, waarbij het ene als de directe oorzaak van het andere kan worden aangewezen; noch symboliseren ze elkaar rechtstreeks, het ene vormt niet de onmiddellijke uitdrukking van het andere, er valt geen gemeenschappelijke vorm of inhoud aan te wijzen die constituerend zou zijn.

Aan de verschillende praktijken wordt hier een zekere 'eigenheid' toegedacht, waardoor ze niet tot elkaar te reduceren zijn. Een eigenheid die hier niet naar voren wordt gebracht om een definitieve scheidslijn tussen wetenschappelijke en andere maatschappelijke praktijken te trekken, om tot een scherpe afbakening te komen, maar om hun onderlinge verhouding te kunnen schetsen als een moment van specifieke verwevenheid, waarbij onder bepaalde historische omstandigheden verschillende praktijken op zekere wijze in elkaar grijpen, elkaar versterken en constitueren. Hiervoor moet afstand genomen worden van het zoeken naar en hanteren van alles verklarende principes of totaliserende verklaringen. Het gaat dan juist om het specificeren van lokale historisch bepaalde gebeurtenissen.

Om het bovenstaande nader uiteen te zetten en te illustreren, zullen we in dit verhaal eerst ingaan op de vraag naar de specifieke aard van de kennispraktijken binnen de wetenschappen, om daarna hun verbondenheid met andersoortige maatschappelijke praktijken nader te analyseren. Hierbij maken we gebruik van sommige analyses van de Franse wetenschapsfilosofen G. Bachelard en M. Foucault. Af en toe zal naar hen worden verwezen.

Het werk van Bachelard is met name van belang als het gaat om het specificeren van de kennispraktijken binnen wetenschappen, van de totstandkoming en het verloop van het proces van wetenschappelijke theorievorming. Hij schetst, zich daarbij afzettend tegen andere opvattingen, de totstandkoming van wetenschappelijke kennisinhouden als een proces van 'theoretisch-materiële productie'. Hierop komen we nog terug. Gedeeltes uit het werk van Foucault worden hier ingezet omdat ze als mogelijk voorbeeld kunnen dienen van een analyse van de verhouding tussen wetenschappelijke en andere maatschappelijke praktijken, waarbij geschetst wordt hoe

ze onder bepaalde historische omstandigheden op een specifieke wijze in elkaar grijpen, elkaar versterken en zodoende nieuwe omstandigheden produceren.

1.2. Kennispraktijken binnen de wetenschappen.

In dit eerste gedeelte zullen vragen rondom de totstandkoming van kennis/weten in de wetenschappelijke praktijken de revue passeren. Bij het denken en schrijven over deze vragen zullen we ons afzetten tegen een aantal opvattingen die hieromtrent in de loop van de vele wetenschapsfilosofische debatten geformuleerd zijn. Het gaat ons met name om de wetenschaps- en kennisopvattingen die binnen de theorievorming rondom het empirisme en het rationalisme gestalte hebben gekregen. Deze opvattingen worden hier nu in het kort nader belicht om vanuit een mogelijke kritiek hierop een ander perspectief te schetsen op het proces van wetenschappelijke theorievorming. Vanuit dit perspectief worden dan vragen omtrent de totstandkoming van wetenschappelijke theorieën en de verhouding tussen de theorieën en de werkelijkheid die deze aanduiden opnieuw doordacht.

In de geschiedenis van de wetenschappen heeft zich een hardnekkige strijd afgespeeld tussen empiristen (realisten) en rationalisten. Een strijd die lange tijd in wisselende vormen heeft gewoed en ook vandaag nog haar sporen nalaat in de discussies over de aard en het verloop van het proces van wetenschappelijke theorievorming. Discussies waarin o.a. de vraag naar de verhouding tussen de wetenschappelijke kennis en de werkelijkheid die deze kennis probeert te omvatten of aan te duiden, centraal staat.

De empiristen (1) stelden dat het in de wetenschap ging om het om- en beschrijven van een voor handen zijnde, zintuiglijk waarneembare werkelijkheid om zodoende de hierin verborgen liggende waarheid te ontdekken.

Het werkelijke is uitgangspunt van het kennisproces en de zintuigen vormen het middel waarmee het werkelijke kan worden waargenomen. De waarnemingen en de voorstellingen die in het kennisproces worden verkregen, worden opgevat als afspiegelingen of afbeeldingen van het werkelijke. Ze vormen als het ware de onmiddellijke reproductie van de werkelijkheid.

In het kennisproces gaat het dan om een nauwkeurige weergave van de werkelijkheid zoals die zich via de zintuigen aan ons voordoet. De verschillende kenniselementen (waarnemingen, voorstellingen, begrippen) moeten zo dicht mogelijk bij het werkelijke (blijven) staan.

Binnen het rationalisme (2) stelde men zich tegenover deze opvatting teweer. Gesteld werd dat een rechtstreekse en onmiddellijke waarneming en beschrijving van de werkelijkheid niet mogelijk is. In het kennisproces heeft men niet te doen met een weergave van de werkelijkheid zelf, maar werkt men altijd met bepaalde ideeën over die werkelijkheid. In het kennisproces wordt dus ten allen tijde van het werkelijke geabstraheerd. Deze ideeën komen, volgens de rationalisten, voort uit en worden gestructureerd door de menselijke Rede. Wetenschappelijke theorievorming, de totstandkoming van kennis, is dan ook in eerste instantie resultaat van de activiteiten van de Rede. Zoals binnen het empirisme de zintuigen verheven worden tot toetssteen van kennis, zo wordt binnen het rationalisme deze functie toegeschreven aan de Rede. De waarheid wordt uiteindelijk aan het kennende subject gelaten.

Kunnen de empiristen vanuit hun positie nauwelijks iets zeggen over de theoretische bepaaldheid van de beelden en begrippen waarmee ze de werkelijkheid proberen te beschrijven, de rationalisten kunnen zich, door hun grote nadruk op de constituerende rol van de menselijke Rede, nauwelijks uitspreken over de materialiteit van het proces van theorievorming.

Alhoewel beide stromingen schijnbaar tegenovergestelde posities innemen, zijn er in de geformuleerde opvattingen een aantal overeenkomsten te ontdekken. Overeenkomsten die betrekking hebben op het schema dat beide stromingen hanteren om de wetenschappelijke kennispraktijken te beschrijven en te begrijpen. Bedoeld wordt hier het klassieke 'subject-object schema'. In dit schema wordt er een subject van kennis aangewezen, in dit geval de Rede of de zintuigen, dat het object, als zou dit onafhankelijk van de waarneming en de theorievorming in de werkelijkheid bestaan, benadert om er bepaalde kennis aan te ontleen. Bachelard grijpt juist dit subject-object schema aan in zijn werk om te illustreren en te verduidelijken dat het een belemmering vormt voor een werkelijk begrip van het proces van wetenschappelijke theorievorming. (3) Bij deze subject-object problematiek blijven we even stilstaan om het een en ander te kunnen preciseren.

1.3. De subject-object problematiek

Door middel van het subject-object schema wordt er een subject van kennis geïntroduceerd. Dat wil zeggen dat de menselijke rede of de menselijke zintuigen gezien worden als bron en oorsprong van de kennis. De (individuele) activiteiten van de wetenschapper worden dan als het ware constituerend voor de totstandkoming van kennis en theorievorming. Binnen deze opvatting blijven echter een aantal vragen onbeantwoord. We zullen onze bezwaren hiertegen nu nader uiteenzetten.

Wetenschappers werken altijd met bepaalde beelden en begrippen om hun gedachten en waarnemingen te kunnen articuleren. Deze beelden en begrippen staan niet 'op zichzelf', maar verwijzen altijd naar een zekere theoretische context, waarin ze hun plaats en betekenis hebben. Deze theoretische context, waaraan de beelden en begrippen dus zijn ontleend, schrijft de wijze voor waarop er waargenomen wordt en waarop het waargenomene door middel van abstracties in de theorie gerepresenteerd wordt.

Waarneming tout court is dan ook niet mogelijk: bij elke waarneming is er een 'methode' van waarneming in het spel, die de waarnemingen en ervaringen theoretisch structureert en bepaalt. Waarneming is dus altijd theoriegebonden, de methode schrijft het theoretisch keurslijf voor waarin de werkelijkheid wordt geperst.

Binnen de wetenschappen gaat het niet om subjectieve waarnemingen of om de onveranderlijke menselijke Rede, maar om de verschillende wetenschappelijke theorieën die circuleren. Zij zijn bepalend voor wat er in het proces van wetenschappelijke theorievorming gebeurt. Maar daar waar een subject van kennis wordt aangewezen, in de vorm van de zintuigen of de onveranderlijke menselijke Rede, daar kan deze theoriegebondenheid van activiteiten van de wetenschappers niet op een juiste wijze gearticuleerd en begrepen worden. Juist omdat niet de theorie tot uitgangspunt van het kennisproces genomen wordt, maar het kennend subject.

Om de illusie van de 'vrije' of 'theorieloze' waarneming en de ervaring te verstoren, bestudeerde Bachelard het proces van theorievorming van de fysica en de chemie van zijn tijd en probeerde hij, met vele voorbeelden, aan te tonen hoe de waarneming van het kennissubject wordt beïnvloedt door de stand van de desbetreffende theorievorming. 'Het is, schrijft hij, de methode-à-connaître, die het objet-à-connaître aanwijst, verwoordt en preciseert.' (4)

Dit brengt ons op de objectproblematiek. Binnen het subject-object schema wordt gesuggereerd dat het kennende subject het object benadert, als zou dit onafhankelijk van de waarneming en theorievorming in de werkelijkheid bestaan. Het subject probeert rechtstreeks toegang te krijgen tot het 'werkelijk' object.

Maar door de aanname van de theoretische bepaling van waarneming en ervaring wordt de vooronderstelling dat het object in de wetenschappelijke theorie een rechtstreekse afbeelding of representatie is van het werkelijk object, zeer problematisch. Want tussen het werkelijk object en het object zoals dat verschijnt in een wetenschappelijke theorie (het kenobject) zitten de beelden en begrippen die het werkelijk object op een bepaalde manier omschrijven en aanduiden. Zij geven een bepaalde theoretische voorstelling van het object, wat nooit een onmiddellijke weergave van het werkelijk object zelf kan zijn. (5)

Een kleine uitstap naar de taalfilosofie is hier op zijn plaats om het bovenstaande te verduidelijken. De stelling dat het object van wetenschap als kenobject gearticuleerd wordt door de theorieën waarin en waardoor het als object kan verschijnen, houdt in dat het kenobject niet langer gezien kan worden als een rechtstreekse afbeelding van het werkelijk object (het object zoals het verschijnt buiten het theoretische vertoog om). Er wordt dan een zekere breuk geconstateerd tussen het werkelijk object en de wijze waarop het als kenobject in de wetenschappelijke theorieën een plaats en betekenis heeft. Een breuk tussen de woorden/de voorstellingen en de dingen.

Hiermee zet men zich af tegen de zogenaamde afbeeldings- of weerspiegelingstheorieën, waarin gesteld wordt dat de woorden/de voorstellingen als het ware de dingen afbeelden en er de onmiddellijke representatie van vormen. In plaats van een zekere vorm van continuïteit, wordt er een breuk en afstand tussen de woorden en de dingen gelegd. (6)

De conclusie dringt zich tenslotte op dat het object als kenobject buiten de theorie om niet bestaat. De wetenschappen produceren opgaven en vragen, theorieën en regels, die bepalen hoe het object binnen de theoretische kennisruimte verschijnt. De wetenschappen beschrijven dan ook niet objecten die onafhankelijk van de theorievorming in de werkelijkheid bestaan, maar construeren en produceren een eigen kennisruimte, een eigen werkelijkheid, waarbinnen de objecten een specifieke plaats en betekenis krijgen. Deze objecten zijn als het ware de effecten van de wetenschappelijke theorievorming.

1.4. Wetenschap als theoretisch-materieel productieproces.

In het voorgaande hebben we beargumenteerd dat de wetenschappen hun eigen kennisobjecten produceren, die niet begrepen kunnen worden als afbeeldingen of

weerspiegelingen van de werkelijke objecten. De wetenschappen creëren rondom deze kennisobjecten met behulp van specifieke beelden en begrippen hun kennis. De stelling van Bachelard dat het proces van wetenschappelijke theorievorming een theoretisch-materieel productieproces is, zal nu nader worden uitgewerkt en toegelicht.

Binnen de theorievorming in de wetenschappelijke praktijken worden kennisobjecten geproduceerd: dit productieproces is zowel theoretisch als materieel van aard. Op theoretisch niveau worden de wetenschappelijke objecten geconstrueerd door de beelden en begrippen die binnen een bepaald theoretisch vertoog een specifieke betekenis hebben, die alleen binnen dit vertoog een bestaan hebben. Deze beelden en begrippen zijn, zoals werd gezegd, geen rechtstreekse afbeeldingen van objecten (dingen) in de werkelijkheid buiten dit vertoog om, maar ze creëren een eigen theoretisch-talige werkelijkheid.

Dat die werkelijkheid niet alleen theoretisch-talig van aard is, maar ook een zekere materialiteit bezit, is door Bachelard erg benadrukt. Hij legt grote nadruk op de rol die onderzoeksmethoden, -technieken en -apparaten spelen bij de totstandkoming van de wetenschappelijke kennisinhouden. Deze technieken en apparaten zijn niet neutraal van aard, maar zijn altijd theoretisch beladen; dat wil zeggen, ontwikkeld in een bepaalde theoretische context. Zij zijn als het ware 'gematerialiseerde theorie'.

De wetenschappelijke theorievorming bestaat dus uit een productie van begrippen én uit een productie van het object. Feiten, fenomenen, objecten: zij worden geproduceerd. Het zijn geen (latente) gegevenheden, maar materiële producties. Technische voorwaarden spelen een cruciale rol bij het tot stand komen van een theorie. (7)

Veel theorieën kunnen slechts geconstrueerd worden met behulp van verfijnde meet- en regelapparatuur. Ook in de huidige natuurwetenschappen zijn hier voorbeelden van te vinden. Zo kon de kernfysica pas ontwikkeld worden nadat er een deeltjesversneller was gebouwd. Bij de poging te komen tot een werkelijk begrip van de totstandkoming van de wetenschappelijke kennisinhouden is een analyse van de rol die instrumenten en apparaten in dit proces spelen, onontbeerlijk.

1.5. De verhouding tussen wetenschappelijke- en andere praktijken.

In het voorafgaande werd gesteld dat de wetenschappelijke kennisobjecten niet begrepen kunnen en moeten worden als afspiegelingen of afbeeldingen van objecten in de buitenwetenschappelijke praktijken, maar als theoretisch-materiële voorstellingen binnen een bepaald wetenschappelijk vertoog. Wetenschappelijke praktijken leveren dus een bepaald kennisproduct op, dat niet onmiddellijk uit buitenwetenschappelijke praktijken kan worden afgeleid. Ze produceren een specifiek soort kennis. Dit betekent overigens niet dat er geen verband bestaat tussen de productie van wetenschappelijke kennisinhouden en andere maatschappelijke praktijken.

Bij het stellen van de vraag naar de verhouding tussen de wetenschappelijke en an-

dersoortige maatschappelijke praktijken, stuiten we op de grenzen van het werk van Bachelard. In zijn analyses van de geschiedenis van de wetenschappelijke kennisobjecten (voornamelijk die van de fysica en chemie) blijft Bachelard in zekere zin gevangen binnen de grenzen van de wetenschappen. Hij beschrijft het proces van de totstandkoming van de wetenschappelijke kennis als een van binnenuit genormeerd project. Het proces van theorievorming, waarin zich voortdurend belangrijke verschuivingen en transformaties van begrippen en probleemstellingen voordoen, zou bepaald en voortgedreven worden door interne, rationele factoren.

De mogelijke invloed van maatschappelijke factoren (politieke bewegingen, economische crisis) laat Bachelard onbesproken. Ook de vraag naar de functie en werking van wetenschap als maatschappelijke institutie, wordt in zijn werk niet gesteld. Net zomin heeft Bachelard aandacht voor de instituties waarbinnen de wetenschap 'opgehangen' is. Wetenschap wordt met name ontwikkeld binnen universitaire centra die ook tevens onderwijscentra zijn, centra waarbinnen belangentegenstellingen bestaan en (onderwijs)politiek wordt bedreven. Wetenschap als kennisruimte (zoals bij Bachelard) lijkt dan ook een te beperkte kijk. Vanuit de opvatting dat het proces van wetenschappelijke theorievorming gezien moet worden als een intern genormeerd proces, kunnen bovengenoemde vragen en aspecten niet op een bevredigende manier behandeld en beantwoord worden. Maatschappelijke invloeden zijn vanuit dit standpunt slechts te zien als externe factoren.

Bij de vraag naar de verhouding tussen wetenschappelijke en buitenwetenschappelijke praktijken, zijn bovenstaande vragen (naar de mogelijke invloed van maatschappelijke factoren en de functie en werking van wetenschap als maatschappelijke institutie) voor ons startpunt van analyse. Om de wederzijdse beïnvloeding van deze verschillende praktijken te kunnen schetsen, zal de geschiedenis van de afzonderlijke wetenschappen verbonden moeten worden met de geschiedenis van andere maatschappelijke ontwikkelingen. Een dergelijke verbinding is nodig om de sociaal-historische bepaaldheid van de ontwikkeling van wetenschappelijke theorievorming aan te kunnen geven en nader te preciseren. Wetenschap moet hierbij niet gezien worden als autonome praktijk (of institutie) die als het ware van buitenaf beïnvloed wordt door maatschappelijke factoren, maar als praktijk die zelf door en door maatschappelijk is. Zo zou, bij wijze van voorbeeld, een verbinding tussen de analyse van de rol van instrumenten en apparaten in het proces van wetenschappelijke theorievorming en de geschiedenis van de maatschappelijke ontwikkeling van de techniek, mogelijkwijze veel nieuwe inzichten op kunnen leveren. De geschiedenis van de wetenschappen wordt dan expliciet verbonden met de sociaal-politieke geschiedenis van andere maatschappelijke ontwikkelingen.

In een dergelijke geschiedschrijving kan het niet langer gaan over 'de wetenschap' maar hoogstens nog over de afzonderlijke wetenschappelijke disciplines. Ook bij Bachelard wordt 'de wetenschap' al versplinterd, hij heeft het nog slechts over de kennisinhouden van de afzonderlijke vakwetenschappen. Bij Bachelard zijn dit de natuurwetenschappen. Bij de poging een verbinding te leggen tussen wetenschappelijke en buitenwetenschappelijke praktijken, zal er rekening gehouden moeten worden met de verschillen tussen de afzonderlijke wetenschappelijke disciplines. De verschillen tussen de sociale wetenschappen en de natuurwetenschappen zijn wel-

licht wat dit betreft nog het grootst en meest duidelijk aan het licht te brengen. Niet alleen produceren ze hele verschillende soorten van kennis, maar de effecten en uitwerkingen van die kennisinhouden in buitenwetenschappelijke praktijken zijn divers en niet onmiddellijk te vergelijken.

Voor een verdere uitwerking van de vraag naar de relatie tussen wetenschappelijke kennispraktijken en andere maatschappelijke praktijken, maken we nu even een uitstapje naar Foucault.

Foucault stelt deze vraag op een specifieke wijze. Het gaat hem, in zijn vroegere publicaties (8), om de vraag naar de relatie tussen de specifieke soort van kennis die door de wetenschappen wordt voortgebracht en de praktijken waarin die kennis een rol speelt (waarbij hij met name de geneeskunde, de psychiatrie en andere menswetenschappen heeft geanalyseerd). Hij maakt hiertoe een onderscheiding tussen het (wetenschappelijk) discours, een discursieve praktijk waarin de kennis/het weten tot uitdrukking komt, en de niet-discursieve praktijken. In zijn analyse behoren het discursieve en het niet-discursieve beide tot een andere orde. Ze kennen hun eigen materialiteit, regels, inhouden, transformaties, objecten enz. Het zijn, kortom, twee heterogene formaties. Discursieve formaties bestaan uit uitspraken, ze geven een bepaald veld van waarneming en van weten aan. Niet-discursieve formaties duiden op gebeurtenissen en handelingen in bepaalde omgevingen.

Deze heterogeniteit, verhindert niet dat de formaties in elkaar doordringen; ze zijn door en door verweven met elkaar. Bij de vraag naar de relatie tussen deze beide praktijken gaat het er dus niet om één van beide als bepalend naar voren te brengen, maar om hun wederzijdse verwevenheid nader te specificeren.

Aan de hand van een voorbeeld kan dit wellicht verduidelijkt worden. Wil men bijvoorbeeld het verschijnsel van de waanzin nader onderzoeken, dan kan niet volstaan worden met een analyse van de uitleg die de medische en psychiatrische wetenschap hierover historisch gezien hebben gegeven. Dit zou het onderzoek te veel beperken tot het niveau van de kennis, waardoor de suggestie wordt gewekt dat de medisch psychiatrische kennis constituerend zou zijn (geweest) voor het verschijnsel van de waanzin.

Daarom is het noodzakelijk om zich tevens te buigen over de praktijken van instanties als de familie, de kerk en de rechterlijke macht, die de waanzin ook als zodanig benoemden en van een bepaalde betekenis voorzagen; de praktijken van ziekenhuizen en inrichtingen, die mede door de wijze waarop ze werden gebouwd, de krankzinnigen afscheidde en isoleerden, zodat hun gedrag, bewegingen en taal nader bestudeerd en geanalyseerd konden worden.

Wetenschappelijke kennis is dus niet alleen materieel ingebed in bepaalde maatschappelijke praktijken, maar wordt er ook door mogelijk gemaakt. Beide praktijken constitueren elkaar, zijn intens met elkaar verweven.

Aan de hand van het voorbeeld van de ontwikkeling van de zogenaamde 'biopolitiek' (9) aan het eind van de 18e eeuw kan dit nog eens verduidelijkt worden.

De term is ontleend aan Foucault, die in zijn analyse vooral de Franse situatie op het oog heeft.

De biopolitiek omvat o.a. de verspreiding van de politieke gezondheidstechnologieën die in Frankrijk (en ook in andere landen) eind 18e en begin 19e eeuw worden losgelaten op de bevolking. De biopolitiek constitueert regels voor de verzorging van het lichaam, de eet- en slaapgewoontes, de seksuele praktijken enz. Ze vormt een soort gezondheidstechnologie: ze stelt regels op voor de bestaansvoorwaarden van de Bevolking. De medisch-biologische kennis is één van de pijlers waar de biopolitiek op steunt.

De ontwikkeling van de biopolitiek koppelt Foucault aan een aantal andere maatschappelijke ontwikkelingen, o.a. de ontwikkeling van economische processen. De economische verhoudingen, waarin de staat wat betreft de instandhouding ervan een belangrijke rol is gaan spelen, vragen aan het eind van de 18e eeuw (ten tijde van de opkomst van het kapitalisme) om een gecontroleerde inschakeling van lichamen in de productieapparaten, om aanpassing van de bevolkingsfenomenen aan economische processen. De gezondheid van de bevolking wordt in deze tijd een economisch en staatsbelang. Een nieuw soort medisch-biologische kennis is hiervoor noodzakelijk: kennis omtrent de demografie van de bevolking, geboortecijfers, levensduur, de groei en ontwikkeling van lichamen en van de bevolking. Er ontstaat behoefte aan kennis omtrent de levensvoorwaarden van de bevolking. Er komt in deze tijd een stroom van literatuur rondom deze onderwerpen los.

De medici en hun specifieke kennis spelen in deze ontwikkelingen een belangrijke rol. Aan de medisch-biologische kennis worden regels ontleend die rechtstreeks aan de bevolking worden overgedragen. Het gezin wordt in toenemende mate het richtpunt van deze nieuwe medische strategie.

De artsen hebben een dubbele strategie: een die gericht is op hygiëne en een die gericht is op kennisoverdracht. Zij willen een gezondheidszorg die verankerd is in het gezin. Daartoe benadrukken ze het belang van nieuwe leefregels (een sociale economie in de gezinnen) en levensvoorwaarden (pleidooi voor sociale woningbouw).

Deze nieuwe gezondheidstechnologie brengt veranderingen teweeg in de materiële leefsituatie van de bevolking: ze schrijft de mensen voor hoe ze moeten wonen, werken, eten, slapen. De medisch-biologische kennis en haar toepassing in concrete praktijken maken een zekere disciplinerende van de lichamen mogelijk. Tot zover dit voorbeeld (zie verder hoofdstuk 5).

Deze analyse vormt een voorbeeld van een mogelijke koppeling tussen wetenschappelijke kennispraktijken en maatschappelijke ontwikkelingen. Daarbij is niet alleen de vraag op welke wijze het ontstaan van wetenschappelijke kennisinhouden verklaard kan worden uit bepaalde sociaal-historische omstandigheden, maar ook op welke wijze de wetenschappelijke kennispraktijken als het ware nieuwe omstandigheden produceren, nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen in gang zetten.

In deel twee van deze scriptie werken we een dergelijke analyse uit voor de ontwikkelingen in en uitwerkingen van de menswetenschappen.

1.6. NOTEN bij hoofdstuk 1

1. Francis Bacon en David Hume zijn in het verleden belangrijke vertegenwoordigers geweest van het empirisme. Binnen deze stroming ziet men de ervaring of zintuiglijke waarneming als enige bron van kennis omtrent de werkelijkheid en de gegevens van deze ervaring vormen het fundament van de kennis. De zintuigen zélf kunnen niet liegen, zij openbaren de manifeste waarheid aan degenen die het open boek van de natuur met onbevooroordeelde geest lezen, aldus Bacon. Via Ernst Mach is het empirisme binnen kringen van de Wiener Kreis nog van grote invloed geweest. Voor hem bestaat de wereld uit elementen, zoals kleuren, tonen, warmtes, tijden enz. De registratie van deze stroom van elementen is voor hem het doel van de wetenschap. Bij Bertrand Russell is een empirisme te vinden dat sterk lijkt op dat van Mach. Volgens hem is alle kennis te reduceren tot 'hard data', dat zijn dan de zintuiggegevens, die door Russell 'sense data' worden genoemd. Hij voert een nieuw element in het empirisme in, namelijk de logische analyse: alle kennis moet logisch worden geconstrueerd op basis van de gewaarwordingen (sense data). Ook dit element is later van belang geweest in het logisch positivisme van de Wiener Kreis.

2. René Descartes vormt hier een belangrijke vertegenwoordiger van. Binnen het rationalisme vormen niet de ervaringsgegevens het fundament van kennis, maar door intuïtie of openbaring verkregen evidente waarheden. Zulke eerste beginselen (prima principia) vormen de uiteindelijke basis van alle kennis, d.w.z. dat alle niet-evidente kennis pas de naam 'kennis' mag dragen, als ze deductief uit de evidente waarheden afleidbaar is. De Rede en niet de zintuigen is hier de kennisbron.

3. De kritiek van Bachelard beperkt zich in feite tot het punt van de subjectproblematiek. Door hem wordt er geen subject van kennis aangewezen: hij weigert de individuele activiteiten van de wetenschapper als constitutief te zien voor de totstandkoming van wetenschappelijke kennis. Deze subjectproblematiek is volgens Bachelard een belemmering voor een werkelijk begrip van het proces van wetenschappelijke theorievorming. Toch kan Bachelard, ondanks zijn kritiek op de subjectproblematiek, ons inziens gezien worden als een rationalist. Het proces van wetenschappelijke theorievorming zou volgens hem, bepaald en voortgedreven worden door interne rationele factoren. Hun interne rationaliteit wordt als het ware kenmerkend van de wetenschappen. In een ander verband: Bachelard schetst zijn eigen positie in de wetenschapsfilosofie als dat van de 'toegepaste rationaliteit'.

4. Zie 'Althusser over het marxisme' van H. Manschot, p. 48 e.v.

5. Althusser maakt in de voetsporen van Bachelard een radicaal onderscheid tussen 'de orde van het denken' (waarin het kenobject verschijnt) en 'de orde van het werkelijke'.

6. Zie voor een verdere uitwerking hoofdstuk 2 'over begrippen, taal spelen en discursieve formaties' van deze scriptie.

7. Om deze stelling te onderstrepen haalt Bachelard wel het voorbeeld van het cor-

pusculum van de kwantummechanica aan. Het corpusculum heeft de bijzondere eigenschap dat het vóór de atoomfysica niet bestond. Het werd in het leven geroepen door een samenspel van de abstracte theorie en de op basis daarvan geconstrueerde instrumenten.

8. Wij baseren ons hier op m.n. Foucaults vroegere publicaties, d.w.z. de geschriften van voor 1971. In deze publicaties wordt nog een o.i. zinvol onderscheid tussen discursieve en niet-discursieve formaties' gemaakt. Na 1970 verdwijnt bij Foucault dit onderscheid en worden zowel discursieve als niet-discursieve elementen opgenomen in het begrip 'dispositief' en algemener in het begrip 'machtsdiagram'. Met het door Foucault centraal gestelde begrip van macht hebben wij moeite. De reikwijdte van het begrip lijkt bij Foucault zo omvattend, alles verklarend en ongrijpbaar te worden dat een nieuwe metafysica zich opdringt. Dit neemt niet weg dat met behulp van het machtsbegrip door Foucault boeiende analyses zijn gemaakt. Toch geven wij de voorkeur aan de vroegere analyses, die alleen al door de afwezigheid van centrale begrippen als 'macht' genuanceerder analyses mogelijk lijken te maken. Zie voor het begrip 'dispositief' en 'machtsdiagram' ook hoofdstuk 2 'over begrippen, taalspelen en discursieve formaties' in deze scriptie.

9. De ontwikkeling van de zogenaamde 'biopolitiek' wordt door Foucault uitgebreid beschreven in hoofdstuk 5 van 'The history of sexuality'. Foucault oppert de hypothese dat sinds de 17/18e eeuw de macht niet meer berust op de aarde en haar producten maar op de lichamen. Hij stelt dat de 'sekse' de schakel vormt tussen een (zich ontwikkelende) anatomo-politiek van het lichaam (waardoor het lichaam als machine, gedisciplineerde arbeidskracht wordt geproduceerd) en de biopolitiek van de bevolking (controle op gezondheid, groei, sterftedistributie van de bevolking). Zie hiervoor ook: 'De feminisering van de seksualiteit' van F. van Wel. Zie ook hoofdstuk 5 'La police en de menswetenschappen' van deze scriptie.

2. over begrippen, taalspelen en discursieve formaties

2.1. Inleiding

In dit hoofdstuk willen we een aantal uitgangspunten van het vorige hoofdstuk nader onder de loep nemen. We stelden dat de in wetenschap gehanteerde beelden en begrippen geen representaties zijn van objecten in de werkelijkheid, maar dat ze een eigen werkelijkheid creëren. Deze opvatting bleef niet zonder gevolgen: het object als kenobject, bestaat niet buiten het vertoog om. Deze stelling willen we nu met behulp van een aantal taalanalyses verder onderbouwen.

2.2. De betekenistheorie van de 'Tractatus'.

In ons taalgebruik gaan we er dikwijls van uit dat woorden voor dingen in de werkelijkheid staan, waarbij we menen dat we met één en dezelfde term ook dezelfde dingen benoemen. We gaan er vanuit dat woorden direct verwijzen naar objecten, of naar het gemeenschappelijke in objecten of situaties. Deze opvatting is door L. Wittgenstein (1) tot in zijn meest extreme consequentie doorgedacht.

In zijn 'Tractatus' ontwikkelt hij een eenvormige theorie waarin alle woorden hun betekenis ontleen aan de dingen/ objecten. Juister gesteld: de enige vorm van taalgebruik die als zinvol wordt beschouwd is het beschrijven van standen van zaken. Alle zinnen die dienen om iets over de werkelijkheid te zeggen zijn in laatste instantie afbeeldingen van atomaire standen van zaken; ze vormen een rangschikking van namen die een gelijkheid van structuur vertoont met een rangschikking van objecten. Deze namen zijn logische eigennamen die hun betekenis ontleen aan het enkelvoudige object waarnaar ze verwijzen.

Voor alle taaluitingen bestaat er voor de auteur van de 'Tractatus' één enkele vorm van analyse. Niet-atomaire uitspraken worden ontleed in samenstellende atomaire uitspraken en deze laatste weer in namen die als absolute eindpunten van de analyse corresponderen met de volstreekte eenvoudige objecten in de wereld. Alleen het bestaan van zulke laatste elementen als namen en objecten maakt de analyse mogelijk; het proces van analyseren moet ergens ophouden en er zijn dus ondeelbare eenheden nodig waarin de analyse haar bestemming bereikt en waardoor ze gerechtvaardigd wordt. Tegelijkertijd kunnen slechts deze eindpunten van de analyse, als de plaatsen waar het contact tussen taal en werkelijkheid zo direct mogelijk is, begrijpelijk maken, hoe taaluitingen de exact bepaalde betekenissen hebben die volgens Wittgenstein een eerste vereiste voor zinvol taalgebruik zijn. (2)

De betekenis wordt als het ware als een soort van object beschouwd. De betekenis theorie van Wittgensteins 'Tractatus' leidt tot een soort van essentialisme waarin wordt aangenomen dat alle bijzondere gevallen waarop eenzelfde woord van toepassing is, een of meer wezerskenmerken gemeen hebben. Er wordt met andere woorden, één gemeenschappelijke kern veronderstelt die altijd als een en dezelfde wijze van betekenen aanwezig is.

Bij de conceptualisering van de Andragologie kunnen we deze veronderstelling terug zien. Woorden als 'beïnvloeding', 're-educatie', 'bijstand', 'handelen' zouden de essentie aanduiden van een reeks verschijnselen welke we andragologie noemen. Ook

in actieonderzoek vinden we deze conceptualisering terug: het woord actieonderzoek zou een essentie, het gemeenschappelijke van een lange reeks van onderzoeken aanduiden. Zo ook het woord emancipatiebeweging dat het gemeenschappelijke van een veelheid van groepen tot uitdrukking brengt.

Het is Wittgenstein zelf geweest die in zijn latere werken een vernietigende kritiek heeft geleverd op de betekenisstheorie van de Tractatus, een theorie waardoor de Wiener Kreis zich liet inspireren.

Wittgenstein stelt later dat de vraag 'wat is de betekenis van een woord?' een misleidende vraag is. Er zijn zoveel mogelijke concrete gebruikgevallen waarin een woord in telkens wisselende contexten en situaties voor allerlei doeleinden wordt aangewend. De vraag naar de betekenis van woorden of zinnen als zodanig lijkt dan al haast een idee-fixe.

De betekenisstheorie van de Tractatus is daarnaast eenzijdig gericht op eigennamen die gebruikt worden ter verwijzing naar individuele personen of dingen. Deze eigennamen maken maar een beperkt deel uit van de taal. Een analyse van een beperkt en specifiek taalgebied wordt zo van toepassing verklaard op de gehele taal, hetgeen een hachelijke en tot mislukking gedoemde onderneming is. De betekenisstheorie van de Tractatus is dan ook simpel te noemen. Er wordt geen rekening gehouden met de grote diversiteit van soorten woorden in de taal. Het bevel 'ga weg' is bijvoorbeeld niet op te vatten als een naam van een ding. Het verwijst niet naar zaken in de niet-talige werkelijkheid maar heeft een andere functie (3).

Daarnaast heeft een woord, en dat geldt ook voor eigennamen, in de concrete gebruikgevallen vele betekenissen. In de taal wordt een bonte verscheidenheid van activiteiten ontplooid en hebben woorden vele betekenissen.

Wittgenstein benadrukt later dan ook de verscheidenheid van de taalactiviteiten en de verscheidenheid van betekenissen die woorden kunnen krijgen. De betekenis van woorden moet begrepen worden vanuit het gebruik van die woorden in de taal.

Woorden kunnen slechts begrepen worden in de context van linguïstische en niet-linguïstische handelingen waarmee het taalgebruik verweven is. De woorden, samen met de gedragscontext, het gebruik wordt door Wittgenstein het 'taalspel' genoemd.

De woorden krijgen eerst reliëf en effect, wanneer ze dienst doen als zetten in een of ander taalspel en dit taalspel als geheel is doorgaans alleen ten volle te begrijpen, indien rekening wordt gehouden met de totale levensvorm of cultuur waarvan het deel uitmaakt. De taalspelen zijn de eigenlijke eenheden van taalgebruik waarin woorden en zinnen hun rol vervullen en als in hun element functioneren.

Er is een veelheid aan taalspelen en zij omvatten uiteenlopende verbale handelingen als bevelen geven, verhalen vertellen (deze scriptie schrijven), raadsels oplossen, vragen stellen etc. Taalspelen waarbinnen woorden pas betekenis krijgen, worden geconstitueerd door regels. De functie van de regels in vele spelen vertoont overeenkomsten met de functie van regels in de taal; we kunnen stellen dat er een overeenkomst bestaat tussen de begrippen 'betekenis' en 'regel'.

Dit wil niet zeggen dat de toepassing van woorden altijd begrensd is door regels. Dit geldt ook voor spelen: er zijn wel regels die bepalen wanneer in het voetbalspel een strafschop gegeven moet worden, maar er is niet geregeld hoe hard die genomen moet worden. De regels die het gebruik van een woord begeleiden, variëren met de context waarin dat woord gebruikt wordt. Dat betekent ook dat die regels variëren

naargelang het doel en de inzet van het woordgebruik.

De term 'taalspel' was bedoeld om het verband duidelijk te maken tussen het spreken van de taal en niet-linguïstische handelingen. Het spreken maakt deel uit van een gemeenschappelijke activiteit, een manier van mensen om in de samenleving te leven, een levensvorm. Deze levensvormen zijn een praktijk die ten grondslag ligt aan de taalspelen. De levensvormen vormen de gemeenschappelijke grond op basis waarvan (groepen van) mensen zinvol in de taal kunnen spelen ('communiceren').

We kunnen nu stellen dat de opvatting dat woorden naar de dingen verwijzen, daar hun betekenis aan ontleent, niet stand houdt. De betekenis van woorden ligt niet vast maar is afhankelijk van de context, is gebonden aan het taalspel.

Het zoeken naar de essentie van een woord is derhalve zoeken naar iets dat er niet is. Wellicht moeten we dit zoekproces naar de essentie opvatten als een verlangen naar het algemene en het gelijk blijvende, een verlangen naar de Andere en Het-zelfde.

Langs geheel andere lijnen wordt door Lacan en Derrida beargumenteerd dat woorden geen essenties uitdrukken of uitdrukkingen zijn van objecten. zij doen dit vanuit een analyse van het 'teken'. Uitgaande van de tekentheorie van de Saussure, een linguïst die van grote invloed is gebleken op de Franse taal filosofieën, komen zij tot de conclusie dat woorden naar woorden verwijzen, dat begrippen slechts betekenis hebben in het licht van, of juist het afwezig zijn van andere begrippen.

We zullen deze tekentheorie van de Saussure beknopt weergeven en laten zien langs welke lijnen respectievelijk Lacan en Derrida deze theorie verder voeren. Daarna hernemen we de vraag over de relatie tussen de woorden en de dingen en formuleren we een schets van een door Foucault ontwikkelde taalanalyse.

2.3. Een tekentheorie

Mensen bewegen zich in de maatschappij door middel van tekens. Ieder sociaal gebruik wordt naast economische en politieke invloeden, bepaald door een reeks van betekenisdragende regels, of juist: het culturele leven kunnen we beschouwen als een systeem van tekensystemen.

Een teken kunnen we beschouwen als iets dat in de plaats staat van iets dat afwezig is. Op het eerste gezicht zou een teken een verwijzing kunnen zijn naar een ding of object dat zelf afwezig is. Deze verwijzing hoort echter tot het teken zelf, immers het object is afwezig. We kunnen stellen dat een teken tweeledig is en een verbinding tot stand brengt tussen een klank of schrift met een beeld of voorstelling (4). In andere woorden: een teken relateert een betekenaar (klank, schrift) met een betekende of betekenis (een voorstelling).

Het teken, in zijn tweeledigheid, is hier autonoom ten opzichte van de voorwerpen, of situaties waarmee het in verband gebracht kan worden. De betekenis is dus een linguïstische grootheid. De klank of het woord 'tafel' roept een beeld op bij de luisteraar of lezer, waarbij nog volstrekt onduidelijk blijft of dat een beeld is van 'een tafel om aan te eten', 'een tafel van tien' of 'een tafel van Mozes' etc.

De verhouding tussen de betekenaar en betekenis is arbitrair, dat wil zeggen, onderworpen aan een conventie of code. Deze code bevat de regels voor de verhouding tussen betekenaar en betekenis. Een medisch symptoom (bijv. huidverkleuring) is een teken voorzover er een medische semiologie, een medische code bestaat (waardoor deze verkleuring een teken van een leverafwijking kan worden). De betekenaar en de betekenis kunnen niet uit zichzelf bepaald worden zoals we zien, maar worden bepaald door een geheel van relaties waartoe ze behoren (de code).

Op dit punt aangekomen sporen we op twee lijnen verder. Ten eerste geven we aan hoe Lacan de tot nu toe uitgezette lijn verder ontwikkelt, en daarna geven we aan hoe Derrida uitkomt op een verwijzingspel.

2.4. Termenketen

Het teken kunnen we zien als een verschil: een intern verschil tussen klank en betekenis en een extern verschil tussen klank en klanken en een verschil tussen betekenis en betekenissen. Deze differentiële definitie van het teken maakt de eenheid van het teken zelf problematisch. Lacan trekt hieruit de consequentie dat het teken beter als constitutief element van de taal kan vervallen. Het constitutieve element wordt nu bij Lacan de betekenaar ('signifiant'), of beter: de keten van betekenaren. De differentiële definitie stelt dat een betekenaar bepaald is door zijn verschil ten opzichte van andere betekenaren, zodat één betekenaar er géén is. Met de eenheidsconceptie ten aanzien van het teken ontvalt ook de basis aan de opvatting dat een term een vaste betekenis zou representeren.

In plaats dat een term een betekenis representeert moeten we stellen dat het omgekeerde het geval is: de termenketen zelf brengt betekenisinhouden voort. Betekenis is niet vooraf gegeven maar ontstaat, in de tijd, in de articulatie, in het spel van betekenaren. (5)

De betekenisinhouden van een term zijn principieel onbepaald aangezien de betekenis pas tot stand komt op het niveau van een zin (zie bijvoorbeeld het woord 'tafel' in paragraaf 3).

In een beeldspraak (door J. Kooistra geassocieerd met de 'eenarmige bandiet', een gokmachine) kunnen we spreken van het verglijden van betekenissen onder de termen die tijdelijk in de articulatie tot staan wordt gebracht door de interpunctie, dat wil zeggen de context.

De betekenis houdt nooit een directe verwijzing naar de werkelijkheid in. De onmiddellijkheid van het beleven wordt getranscendenteerd door de symbolische aanduiding ervan. In de overgang van het onmiddellijke beleven naar een symbolisch bemiddelde aanduiding ervan vindt een distantiëring plaats ten opzichte van de aanvankelijk beleefde werkelijkheid. Door deze distantiëring verkrijgen het subject dat spreekt en dat waarvan het spreekt een zekere zelfstandigheid ten opzichte van elkaar.

De verwijzing is nooit onmiddellijk maar geschiedt middels een symbolisch systeem. Het object, of beter het veld van objecten wordt geconstitueerd door het symbolisme (6):

'C'est le monde des mots qui créé le monde des choses.'

De werkelijkheid is niet aanwezig in het symbolisme, maar wordt erin gerepresenteerd. Een term stelt een zaak present krachtens diens afwezigheid. We kunnen stellen dat ook het sprekend subject niet in de termenketen aanwezig is, omdat het er door middel van het grammaticaal subject in gerepresenteerd is.

2.5. Deconstructie als verwijzingsspel

Een iets andere weg wordt gevolgd door Derrida. Lacan maakt een stringente scheiding tussen het netwerk van de betekenaar en het netwerk van de betekenis. Wordt in het schema van de Saussure de betekenaar middels een streep met de betekenis verbonden (om samen een eenheid te vormen), bij Lacan werkt deze streep als een scheiding, er is een initiële barrière tussen de betekenaar en de betekenis. Derrida laat echter de betekenis altijd in een positie van betekenaar verkeren zodat een verwijzingsspel zich kan ontvouwen. We zullen deze cryptische formule toelichten. Derrida neemt eveneens de differentiële definitie van het teken op: er is een verschil tussen klank/schrift en betekenis, er is een verschil tussen klank/schrift en klanken/schriften, en er is een verschil tussen betekenis en betekenissen. De elementen zijn gedefinieerd door hun verschil. Elk element bevat 'een spoor' van de andere elementen, waardoor het geconstitueerd wordt. Elk element betekent slechts in de verbinding met andere elementen dan zichzelf.

Een eerste gevolg dat men hieruit zal trekken is dat het betekende begrip nooit bij zichzelf aanwezig is in een genoegzame aanwezigheid die slechts naar zichzelf zou verwijzen. Een begrip is per definitie ingeschreven in een keten of in een systeem waarbinnen het naar andere begrippen verwijst. Elk element staat steeds in een verwijzingspositie naar een ander element. Geen enkele betekenis kan dan ook slechts naar zichzelf wijzen. Het element bevindt zich steeds ook in de positie van een betekenaar.

Elk teken betekent een ander teken en is teken van een teken; de betekenis zonder meer bestaat niet, want het is steeds een betekenaar van een nieuwe betekenis die op zijn beurt weer betekenaar van weer een andere betekenis is enz.

Er ontvouwt zich een verwijzingsspel dat nooit tot rust komt. De betekenis wordt nooit bereikt omdat het direct verschiet in een nieuwe betekenaar: het stelt zich voortdurend uit in de productie van nieuwe tekens en teksten.

Een voorbeeld: de betekenaar 'karrenspoor' kan de 'kar' als betekende hebben; de 'kar' is weer betekenaar voor bijv. 'boer', of 'paard' die op hun beurt weer betekenaar zijn van. ...vul maar in, enz.

Dit verwijzingsspel wordt door Derrida ingezet om het metafysische vertoog, de heersende Rede, van binnenuit te verstoren. De metafysica beroept zich steeds op iets buiten de tekst waarvan de tekst het voertuig, de drager, het communicatiemiddel zou zijn. De metafysica poogt een 'transcendentiaal betekende' veilig te stellen. Steeds probeert zij een betekenis - of dit nu de logos, God, de mens, de Geest, de materie, de Geschiedenis is buiten de tekst om aan te wijzen. De metafysica is kortom de ontkenning dat een betekenis reeds in een tekst vervat ligt. Derrida noemt zijn verstoring van de metafysica 'deconstructie' en hij bedrijft die deconstructie door uit te gaan en zich op te stellen binnen de metafysische tekst, maar

dan wel binnen de metafysiek als tekst. In de deconstructie wordt het transcendentaal betekende benadert als een tekstueel spoor. Omdat de metafysiek dat nu juist niet doet is een dergelijke benadering deconstructief.

Op allerlei vaak ironische manieren worden in de deconstructie hiërarchisch geordende, logische of axiologische opposities van de metafysica, bijvoorbeeld die tussen subject en object, zijn en schijn, goed en kwaad, spreken en schrijven (7) op hun kop gezet, en geleidelijk in een andere context geplaatst, met het gevolg dat de hiërarchie plotseling verwaait en op een 'onbeslisbaar' uitloopt.

De deconstructie heeft een politieke betekenis. De deconstructie beperkt zich per definitie niet tot de theoretische of culturele en ideologische inhoud van een theorie. Een dergelijke beperking komt immers neer op een ontkoppeling van de betekende inhoud van een theorie van de betekenaars waarin zij ten berde wordt gebracht. Zodra men dit echter ter discussie stelt en de theoretische inhoud in verband brengt met hun tekst, dan verschijnt een filosofie niet meer alleen als een theoretische inhoud maar ook als instelling, die onderhevig is aan de vele antagonistische krachten en machten waarmee zij in verbinding staat. (8)

De deconstructeur tast de filosofie van binnen uit aan, en niet vanuit een andere filosofie of vanuit een andere vorm van onderwijs. Een compromisloze politiek, een dialoog zonder macht is een metafysische droom. Slechts in de deconstructie van de metafysica snijdt de filosofie in het maatschappelijk vlees en heeft zij dus een politieke waarde.

2.6. Discoursanalyse

We laten Derrida's spel van differenties, het spel van list en strategie even met rust en hernemen de vraag over de relatie tussen de woorden en de dingen.

De woorden ontlenen hun betekenis niet aan de dingen, net zomin zijn zij een expressie van bedoelingen e.d.; de woorden zijn opgenomen in een orde van het verhoog waaraan zij ook hun betekenissen ontlenen.

Een synthese tussen de woorden en de dingen hebben we ondermijnd. De woorden, het discours heeft een eigen orde, en de dingen, de niet-discursieve praktijken zijn van een andere orde. In hoofdstuk 1, paragraaf 5, stelden we al dat de discursieve praktijken en de niet-discursieve praktijken hun eigen materialiteit, hun eigen regels kennen; het zijn heterogene formaties. Formaties die niettemin tal van verbindingen kennen en met elkaar verweven zijn.

In de term 'taalspel' heeft Wittgenstein een verband gelegd tussen het spreken en het handelen. Taal is ingebed in een levensvorm, in de activiteiten van mensen. Derrida heft een onderscheid tussen discursieve en niet-discursieve formaties op en ziet de wereld als betekenaar, leest het niet-discursieve als teken.

Lacan ziet taal als een symbolische orde, waarin de werkelijkheid gerepresenteerd wordt. Op dit symbolisme van Lacan hebben wij kritiek. De discursieve en niet-discursieve praktijken zijn met elkaar verweven, maar we kunnen in deze praktijken geen gelijktijdige uitdrukking zien, geen wederzijdse weerspiegeling of symbolisering; het zijn geen uitdrukkingen van één gemeenschappelijke vorm. We sluiten wat deze kritiek betreft aan bij Foucault die dergelijke symbolische relaties afwijst.

Derrida's conclusie van 'de wereld als teken' even terzijde stellend (we komen er bij

het 'dispositief' op terug) volgen we nu Foucaults analyse van het discours, een analyse waarin de relatie tussen de woorden en de dingen opnieuw geformuleerd wordt.

Foucault heeft een analyse ontwikkeld waarmee hij de bestaansvoorwaarden van het discours kan beschrijven. Deze analyse (door Foucault 'archeologie' genoemd) probeert de regels, of liever, systemen van regels te beschrijven die de bestaansvoorwaarden van een discours vormen. De relatie tussen een discours (discursieve formatie) en instituties, politieke- en economische processen (niet-discursieve formaties) wordt op het niveau van deze regelsystemen gesitueerd.

In deze analyse gaat het dan niet om de vraag hoe bijvoorbeeld de politieke praxis de inhoud en vorm van het medisch discours hebben bepaald, maar hoe en in welke hoedanigheid de politieke praxis tot de voorwaarden van het verschijnen en functioneren van dat medisch discours behoort. Foucault onderscheidt een viertal regelsystemen die het discours formeren:

- regels die een systeem van begrippen formeren;
- regels volgens welke een object van het discours geformeerd wordt;
- regels die de verschillende posities van subjectiviteit formeren;
- en regels de strategieën, de doorgevoerde theoretische keuzen formeren.

Deze vier regelsystemen staan niet in een vrije relatie tot elkaar maar onderhouden een hele hiërarchie van betrekkingen. Tezamen vormen zij een discursieve formatie, een formatie die historisch is en zich voortdurend transformeert.

De verbinding tussen de politieke praxis en het medisch discours aan het einde van de 18e eeuw kunnen we nu op het niveau van genoemde regelsystemen -bij wijze van illustratie- invullen.

De politieke praxis heeft de geneeskunde geen objecten 'gegeven' als weefselbeschadigingen of anatomisch- fysiologische correlaties, maar heeft wel nieuwe gebieden geopend voor medische objectvorming. Dat gebeurde door een bevolkingspolitiek waarin massa's werden geregistreerd; er werden levens en gezondheidsnormen opgesteld; de volkslegers van Napoleon werden door een bijzondere wijze van medische controle begeleid, er werden ziekenhuizen ingericht etc. De relatie politieke praxis en medisch discours zien we ook in de status die aan de sprekende subjecten in het discours wordt toegekend: de arts wordt de uitsluitende drager van dat discours ed. We zien het ook in de functie die aan het medisch discours wordt toegekend in de beoordeling van individuen, het nemen van administratieve beslissingen en het opstellen van maatschappelijke normen (zie ook hoofdstuk 5). Voorbeelden van de hier geschetste analyse zijn te vinden in "geschiedenis van de waanzin", waarin het psychiatrisch discours geanalyseerd wordt, in 'die geboorte der Klinik', waarin het medisch discours geanalyseerd wordt, en 'de woorden en de dingen' waarin het discours van de menswetenschappen wordt geanalyseerd.

2.7. Dispositief

In latere publicaties gaat Foucault meer in op de verbondenheid van discursieve en niet-discursieve formaties. Aan de hand van de o.a. de architectuur van de gevangenis laat hij zien hoe deze architectuur een veld van mogelijke waarneming of waarneembaarheid afbakent. In dit veld ontstaan objecten die voorheen niet bestonden.

Tegelijkertijd wordt een veld van uitspraken geconstitueerd waar diezelfde objecten als object van een mogelijk weten worden genomen. Het veld van waarneming (die van niet-discursieve aard is) wordt tot een veld van weten (van discursieve aard) getransformeerd, welke op zijn beurt weer nieuwe waarneming mogelijk maakt (het weten opent nieuwe perspectieven voor de architectuur). Er ontstaat zo een kringloop, een kringloop die we niet in termen van oorzaak en gevolg kunnen zien. De discursieve en de niet-discursieve formaties zijn heterogeen terwijl ze ineenvlochten zijn of vertand, en ze zetten elkaar volgens een bepaalde baan in beweging. De ene vorm veronderstelt de andere zonder dat ze tot elkaar kunnen worden herleid.

In de discoursanalyse is het dan ook van belang deze vervlechting, deze verbindingen te reconstrueren. Deze verbindingen tussen de discursieve en de niet-discursieve elementen worden door Foucault samengebracht in het begrip 'dispositief'. Het dispositief is een bepaald heterogeen ensemble dat vertogen, instituties, instellingen, wetten, maatregelen, wetenschappelijke uitspraken etc, kortom, dat wat het gezegde en het niet-gezegde omvat. Het gaat om strategieën van krachtsverhoudingen, die typen van weten ondersteunen en door deze ondersteund worden. Het is een strategische functie die antwoord geeft op een bepaalde 'urgentie' of 'noodtoestand'.

Een voorbeeld van zo'n strategie is de opslorping van een 'vrijgestelde' volksmassa die voor een maatschappij met een wezenlijk mercantilistische economie, als lastig moest worden beoordeeld. Deze strategische imperatief leverde de matrix voor het dispositief van de onderwerping en beheersing van de waanzin, of ook het dispositief van de constructie van het sociale.

Foucault wil de aard en de verbindingen duidelijk maken die zich tussen de elementen kan vormen en de processen die het dispositief instandhouden of transformeren. In deze analyse is, volgens Foucault, een onderscheid tussen niet-discursieve en discursieve elementen niet meer zo van belang.

Een onderscheid tussen discursieve en niet discursieve elementen vindt hij een linguïstisch probleem en niet relevant voor zijn analyses van de dispositieven.

Zo zien we dat zowel Foucault als Derrida de vraag naar de relatie tussen de woorden en de dingen uiteindelijk 'oplossen'. Foucault brengt beiden in het begrip dispositief tezamen en analyseert vervolgens de machtswerkingen die het geheel van niet- discursieve en discursieve elementen produceren.

Deze wijze van analyseren levert boeiende resultaten op, maar wij willen vooral ook machtswerkingen binnen de orde van het vertoog analyseren, en daar is het invullen van een relatie tussen de woorden en de dingen er één van. Beide elementen opnemen in een wijder begrip, maakt dergelijke analyses niet meer mogelijk.

Derrida leest de hele wereld als tekst. Het is boeiend en productief om de semiologie niet tot geschreven en gesproken teksten te beperken, en ook het talige karakter van gebouwen e.d. te analyseren.

Economische analyses van goederen e.d. zijn echter niet binnen semiologische kaders te persen. Arbeid is meer dan een talige activiteit, er worden bijvoorbeeld grondstoffen getransformeerd tot machines, consumptiegoederen. Deze zijn óók

altijd in een talige context opgenomen maar niet uitsluitend.

Zelf willen wij uit blijven gaan van een onderscheid tussen discursieve en niet-discursieve praktijken, we willen hun verbindingen beschrijven, en met name ook de eigen interne ordening van de discursieve praktijken analyseren. De analyses van Foucault en Derrida bieden hiertoe goede aanknopingspunten. We willen echter voorzichtig omspringen met 'overkoepelende begrippen' als dispositief e.d. omdat verschillen opgeofferd dreigen te worden in een strategie van Hetzelfde.

2.8. NOTEN bij hoofdstuk 2

1. De naam Wittgenstein mag in de context van deze scriptie verrassend zijn. Tussen de voornamelijk 'Franse filosofen' is hij een vreemde eend in de bijt. We hebben Wittgenstein opgenomen omdat hij niet alleen de beste criticus is van zijn eigen logisch atomisme, maar om aan te geven dat ook de engelse wijsbegeerte interessante perspectieven te bieden heeft. Perspectieven die de discussie verder kan voeren.

2. Deze samenvatting van Wittgensteins stellingname is met name ontleend aan 'overzicht van de analytische wijsbegeerte' van G. Nuchelmans.

3. " 27. 'Wir benennen die Dinge und können nun über sie reden. Uns in der Rede auf sie beziehen', -Als ob mit dem Akt des Benennehs schon das, was wir weiter tun, gegeben wäre. Als ob es nur Eines gäbe was heisst: 'vond Dingen reden'. Während wir doch das Verschiedenartigste mit unsern Sätzen tun. Denken wir allein an die Ausrufe. Mit ihren ganz verschiedenen Funktionen.

Wasser!

Fort!

Au!

Hilfe !

Schön!

Nicht!

Bist du nun noch geneigt, diese Wörter 'Benennungen von Gegenständen' zu benennen?" Uit: 'Philosophische Untersuchungen' van Wittgenstein.

4. Bij de Saussure zijn beide zijden van het teken (de betekenaar en de betekenis.) van psychische aard: 'een klankvoorstelling is met een betekenisvoorstelling verbonden en noch de gearticuleerde realisering noch de betekende objecten of relaties zijn bestanddelen van de taal' (de Saussure, geciteerd in: 'der Französische Strukturalismus' van Schiwy). Deze psychologistische opvatting van het teken wijzen wij af.

De Saussure legt de prioriteit op de betekenaar als klank. Gezien het institutionele karakter van de verhouding tussen betekenaar en betekenis is er meer voor te zeggen dat het schrift, het geschreven teken prioriteit verdient boven de klank. De betekenaar is dan wel degelijk van materiële aard (zie ook noot 7).

Wittgenstein kritiseert eveneens de opvatting dat aan de voortgebrachte klanken een geestelijke of psychische act gekoppeld wordt.

Hij ontkent niet, dat iemand die met een gezegde iets bepaalds bedoelt daarbij soms of zelfs dikwijls zijn aandacht op een zeker punt concentreert of zekere psychische voorstellingen van het geïntendeerde object heeft, hoe deze verschijnselen dan verder ook verduidelijk moeten worden. Wat hij bestrijdt is de mening dat het bedoelen geconstitueerd wordt door de aandachtsconcentratie of het hebben van psychische voorstellingen.

Wanneer men er achter wil komen, wat iemand met een of ander gezegde heeft bedoeld, heeft het geen enkele zin zich uitsluitend af te vragen, wat voor psychische

act van bedoelen de spreker aan zijn woorden heeft gekoppeld. Waar het op aankomt, zijn integendeel de publiek toegankelijk gebeurtenissen die aan zijn uitspraak voorafgaan, ze begeleiden en erop volgen, kortom de context en de omgeving in de ruimste zin. Daar liggen de gegevens waarop we in feite afgaan en die de gemeenschappelijke criteria vormen om uit te maken, wat iemand met zijn woorden bedoelt. (uit: 'Overzicht van de analytische wijsbegeerte p. 188)

5. In deze opvatting van Lacan wordt het actieve van betekenisgeving benadrukt. Betekenis komt tot stand inde articulatie. Julia Kristeva legt eveneens de nadruk op het actieve in de betekenisgeving. Zij benadrukt het proceskarakter van betekenisgeving. Taal wil zij niet als structuur onderzoeken maar als praxis, als proces van betekenisgeving.

In dit proces maakt zij een verschil tussen het voortalige, de natuurlijke driftorganisatie 'het semiotische', en de talige organisatie 'het symbolische'. Deze twee componenten en staan in een dialectische verhouding tot elkaar en samen constitueren zij het sprekende subject. Binnen de tekst wordt het semiotische ten gunste van het symbolische gekanaliseerd en ingebonden of onderdrukt. In dit proces ligt ergens het draaipunt van het verdwijnen van het vrouwelijke waarvan de vrouw concreet het slachtoffer wordt. (zie 'Wie is er bang voor Julia Kristeva', van M. Brugmann).

6. Lacan hanteert hier de term symbolisme. De talige orde is hierin een representatie van de werkelijkheid. Met deze term hebben we grote moeite omdat de term suggereert dat taal en niet-talige werkelijkheid een gemeenschappelijke vorm hebben. Een opvatting die we verderop in de tekst kritiseren. Ons is niet duidelijk waarom Lacan zich van deze opvatting bedient omdat hij toch vooral het verschil en de distantiëring benadrukt.

7. In de geschiedenis van de metafysica is aan het spreken altijd de voorkeur verleend boven het schrijven. Op het moment namelijk dat ik mezelf hoor spreken, lijkt de relatie tussen mijn woorden en gedachten volkomen transparant, lijkt het bewustzijn direct aan zichzelf tegenwoordig. In het schrift daarentegen is deze directe band tussen denken en spreken, bedoelingen en woorden afwezig; de woorden zijn fysieke tekens geworden, die de lezer moet interpreteren; de betekenis is niet onmiddellijk evident meer.

Om deze reden wordt in de metafysica het gesproken woord tot model gemaakt van de communicatie in het algemeen, en geldt de stem als trefpunt van de wereld binnen ons en de wereld buiten ons.

Ingaand op het werk van o.a. de Saussure, Rousseau en Condillac laat Derrida zien dat de hiërarchie van het spreken en schrijven moet worden omgedraaid, en dat het spreken altijd al een vorm van schrijven is.

Niet alleen vanwege het feit dat onze begrippen differentieel zijn, c.q. bepaald worden door hun relaties tot andere begrippen en niet door zichzelf, maar ook omdat de afwezigheid van een directe band tussen teken en intentie een voorwaarde is voor zowel het geschreven als gesproken teken. Wil iets een teken zijn dan moet het herhaalbaar zijn, en wil iets herhaalbaar zijn dan moet het zelfstandig kunnen functioneren, los van de directe bedoeling van de auteurs van het teken, en van elke communicatieve intentie überhaupt (zie: 'Derrida en het 'vertrek' van de filosofie' van P. Pekelharing).

8. De radicale aandacht voor de betekenaars wordt verwoord door Baudrillard die graffiti als 'de opstand van de tekens' beschouwt: graffiti zijn het tegendeel van alle tekens van de media en reclame. Het is een totale aanval op de vorm die gepaard gaat met het wijken van de inhoud, hetgeen voortkomt uit een revolutionaire intuïtie nl. dat de fundamentele ideologie niet langer op het niveau van de politieke 'betekenden' maar op het niveau van de 'betekenaars' werk z a. ar:: is -en dat daar het systeem kwetsbaar is. Alleen zijn zij (de graffiti) wild, want hun boodschap is gelijk nul.

9. In deze tekst spreken we van het discours. Een discours is het geheel van uitspraken voor zover ze tot eenzelfde formatiesysteem behoren. Een uitspraak is een functie dat eigen is aan een tekenhoeveelheid en van waaruit men kan beslissen of deze tekenhoeveelheid (bijvoorbeeld een zin) 'zin heeft' . Eenzelfde formatiesysteem geeft aan dat de uitspraken naar dezelfde formatieregels luisteren, formatieregels die de objecten, de subjectieve posities, de begrippen en de strategische keuzen formeren (zie ook paragraaf 6). Het analyseren van een discursieve formatie betekent zichtbaar maken in hoeverre bepaalde mensen 'dezelfde taal' spreken, hetzelfde begripveld ontvouwen e.d. Het definieert kortom de beperkte communicatieruimte in een gegeven periode en voor een gegeven sociale omgeving.

Alle uitspraken tezamen wordt door Foucault het archief genoemd. In het licht van bovenstaande definiëringen wordt duidelijk dat het er niet omgaat het discours als een geheel van tekens te behandelen, van betekenisdragende elementen die naar inhouden en representaties verwijzen. Het gaat om het discours als praktijk. Een praktijk ,die systematisch objecten vormt, verschillende subjectiviteitsposities mogelijk maakt etc. Weliswaar bestaat het discours uit tekens, maar ze benut deze tekens voor meer als alleen de betekening van dingen. Dit meer maakt ze onherleidbaar tot het spreken en ook tot de taal.

3. waarheidsproductie en wetenschappelijke vertogen

3.1. Inleiding

In de vorige hoofdstukken spraken we over wetenschap als materiële productie en over de woorden en de dingen. In dit hoofdstuk willen we ingaan op één van de machtsmechanismen die ieder wetenschappelijk vertoog vergezellen, een mechanisme dat wetenschappelijke vertogen ook politiek werkzaam maakt. Dit mechanisme is de werking van 'de waarheid'.

Waarheid oefent een grote druk uit op de vertogen; ze schrijft vertogen de vorm voor waarin ze gegoten moeten worden en kent vertogen een plaats toe in de maatschappij.

3.2. Correspondentie

Er bestaan verschillende opvattingen over waarheid, waarvan we er een drietal zullen bespreken. (1)

In diverse filosofische en wetenschapsstromingen wordt waarheid beschouwt als een eigenschap van uitspraken om met de dingen (objecten, verschijnselen) overeen te stemmen. Met behulp van waarheid kan een correspondentie tussen de woorden en de dingen, tussen bewustzijn en zijn, tussen taal en werkelijkheid e.d. vastgesteld worden. Niet iedere uitspraak stemt overeen met het object. In deze visie beschouwt men het object als opgebouwd uit een tweetal elementen, waarvan het een 'wezenlijk' en het ander een 'onwezenlijk' element is. Het gaat erom deze beide elementen van elkaar te onderscheiden, zodanig dat de onwezenlijke omhulling van het object verwijderd kan worden en zijn innerlijke kern als het wezenlijke overblijft. Van ware kennis, van ware uitspraken is sprake wanneer het subject erin slaagt dit wezenlijke te benoemen.

Het kennisproces wordt hierbij begrepen als een proces van abstractie, waarbij men stap voor stap tot het wezenlijke doordringt. Het is aan deskundigen -aan wetenschappers- voorbehouden het wezenlijke van het onwezenlijke, het essentiële van het niet-essentiële, het wetmatige van het toevallige te kunnen onderscheiden. De waarheid ligt in de dingen maar is verhuld en moet middels bepaalde procedures aan het licht worden gebracht. De hier geschetste visie op waarheid wordt ook wel correspondentietheorie genoemd, een theorie die we terug kunnen vinden in bijvoorbeeld het realisme, empirisme en orthodox-marxistische stromingen.

De hier geschetste waarheidsopvatting is aan veel kritiek onderhevig, ook al blijft deze opvatting een hardnekkig en dominant bestaan leiden binnen diverse sociale wetenschappen.

Door Althusser bijvoorbeeld, wordt deze opvatting gekritiseerd omdat zij tussen het werkelijke object en het kennisobject geen onderscheid maakt. De kennis wordt hier als functie van het werkelijke opgevat. Althusser benadrukt dat de orde van het denken een heel andere is als de orde van het werkelijke; hij stelt een radicaal on-

derscheid tussen het werkelijke en het kennisobject. (2)

Foucault stelt dat door de correspondentietheorie de actieve en constituerende functie van het discours miskend wordt. In de correspondentietheorie liggen de zin en samenhang van de dingen in de dingen zelf en komen ze niet dankzij het discours tot stand; het discours neemt slechts de sluier weg van de diepte der dingen. Het discours wordt zo in de sfeer van het signifiant geplaatst: het discours brengt slechts tekens tot stand en niet de betekenis. In het hoofdstuk 2, over taal hebben we kunnen zien dat zo'n opvatting onhoudbaar is. Foucault ziet in de miskenning van de actieve en constituerende functie van het discours een strategie om het discours onschadelijk te maken. Een strategie die bijvoorbeeld ook tot uitdrukking komt door de plaatsing van een denkend subject aan de oorsprong van het discours.

3.3. Coherentie

Een andere waarheidstheorie is de coherentietheorie. In deze opvatting is een uitspraak waar als deze in een systematische samenhang van uitspraken geplaatst kan worden. De wiskunde is hiervan een voorbeeld: een stelling is waar als ze past binnen een axiomatisch stelsel. Ook het rationalisme van Althusser steunt op deze waarheidsopvatting.

Althusser gaat uit van de interne rationaliteit van de theorie. Hij sluit hieraan bij het kennisconcept van Spinoza. Volgens Spinoza ligt het wezen van het kennen bij het uitdenken van a-prioriconcepten. Waarheid is bij hem gelegen in de volkomenheid van de ware idee zelf (*veritas norma sui*), d.w.z. in haar rechtmatig ingeschakeld zijn in de bewijsvoering die vertrekt van a-priori gegeven concepten op basis waarvan de ervaringsgegevens worden verwerkt.

Voor het begrijpen van de ontwikkelingen in de wetenschap moet men geen beroep doen op de aan de wetenschappelijke praktijk externe gegevens, maar dient men de verklaring te zoeken in de innerlijke dynamiek van het kennisproces zelf. Een wetenschap eenmaal ontstaan zet een eigen kennisproces in gang met een eigen historisch verloop. Ook de waarheidscriteria zijn in dit verloop betrokken (paradigmawisselingen e.d.)

De vraag naar de 'waarborg', 'de filosofische fundering' hoeft door Althusser niet meer te worden gesteld, maar is vervangen door een vraag naar de mechanismen van het kennisproces. Door welk mechanisme produceert het kennisproces (dat zich geheel binnen het denken afspeelt) de cognitieve toe-eigening van het werkelijk object (dat buiten het denken in het werkelijke bestaat). Althusser zoekt dit mechanisme in de organisatiestructuur van de begrippen, kortom, in de interne rationaliteit van de theorie.

Het in het spel brengen van 'begrippen' is voorbehouden aan wetenschappelijke vertogen. Alleen het wetenschappelijk vertoog kan derhalve 'waar' zijn. Althusser legt een scherpe demarcatielijn tussen het wetenschappelijk vertoog en andere vertogen. Die andere vertogen, ideologieën genoemd, zijn geen kennis van de werkelijkheid maar drukken denkbeeldige verhoudingen uit van de mensen tot die werkelijkheid. Zij zijn niet 'waar', al zijn ze daarom niet minder werkelijk. Het is aan de

filosofie om deze demarcatielijnen te leggen, d.w.z. uit te spreken welk vertoog wetenschappelijk is (en derhalve kennis van de werkelijkheid) en welke vertogen dat niet zijn (en dus geen kennis van de werkelijkheid). (3)

Later heeft Althusser dit ver doorgevoerde rationalisme moeten corrigeren: het wetenschappelijk vertoog in zuivere vorm bestaat niet, zij bevat ook altijd ideologische componenten.

De door Althusser neergezette rationele orde wordt vanuit verscheidene richtingen gekritiseerd (Barthes, Irigaray). Een tekst kan nooit eenduidig en lineair zijn. Woorden hebben geen eenduidige betekenis, maar brengen een meervoudige betekenis tot stand. De rationele orde van Althusser blijft logocentrisch, voor meervoudigheid, voor spel is geen plaats. Zijn orde is er een van uitsluiting.

Maar ook binnen zijn rationele orde rijzen problemen op. Het wetenschappelijk vertoog -als coherent stelsel van begrippen- is kennis van de werkelijkheid, d.w.z. de cognitieve toeëigening van het werkelijk object in de vorm van het kenobject. Het spreekt echter niet altijd vanzelf dat aan het kenobject op de een of andere manier een werkelijk object valt te relateren. Een illustratie kan dit verduidelijken:

De kwantummechanica (binnen de termen van Althusser een wetenschappelijk vertoog) beschrijft het statistisch gedrag van subatomaire deeltjes en systemen die niet rechtstreeks waarneembaar zijn. Als waarheidsprincipe kent zij dan ook slechts een juiste correlatie van ervaringen. De vraag of de kwantummechanica nu ergens over gaat is niet te beantwoorden: de kwantummechanica is niet in staat om los van de meetresultaten een objectieve werkelijkheid te veronderstellen. Ze kan slechts statistisch gedrag van systemen beschrijven. Er is wel een coherent stelsel van begrippen en uitspraken maar men kan niet zeggen dat dit ook kennis van de werkelijkheid is. (4)

3.4. Waarheidspolitiek

In de voorgaande twee paragrafen zagen we dat waarheid werkt als een ordeningsprincipe: het relateert woorden aan de dingen en het relateert woorden aan woorden. We zagen dat deze ordening slechts door bepaalde groepen (deskundigen, wetenschappers) en binnen bepaalde vertogen (wetenschappelijke) tot stand kan worden gebracht. Deze waarheidsordening oefent op verschillende wijzen haar macht uit: waarheid wordt een zaak van deskundigen, het maakt het discours onschadelijk in haar eigen bestaan (want verwijst altijd naar iets anders), en sluit bepaalde vertogen uit.

Foucault greep deze machtsmechanismen aan om zijn opvatting over 'waarheid' uiteen te zetten. Waarheid is bij hem geen eigenschap van uitspraken, maar een geheel van gereguleerde procedures om uitspraken te produceren, voor te schrijven, te verdelen, te laten circuleren en functioneren.

Iedere maatschappij kent een eigen 'politiek van de waarheid'. zij accepteert bepaalde vertogen die zij als ware vertogen laat functioneren, waarbij de 'selectie' per sociale omgeving en regio zal verschillen; er zijn mechanismen en instanties die een onderscheid tussen ware en onware uitspraken mogelijk maken en vastleggen op

welke wijze beiden worden gesanctioneerd (bijvoorbeeld de kerk, rechtbank, universiteit); er zijn speciale technieken en procedures om achter de waarheid te komen (bijvoorbeeld de bekentenis in kerk en rechtbank); en bepaalde mensen worden in de positie gesteld waarin ze kunnen vaststellen wat waar is en wat als zodanig functioneert (bijvoorbeeld artsen, theologen).

In deze algemene politiek van de waarheid gaat het niet om één procedure, of één groep die kan bepalen wat al dan niet waar is, maar steeds om een veelheid van procedures en groepen die elkaar aanvullen en bestrijden.

Zo zal in het ene geval het correspondentieprincipe van waarheid domineren, en in andere gevallen het coherentieprincipe. Van iedere praktijk, van ieder discours zal een aparte analyse gemaakt moeten worden hoe hierin waarheid functioneert en wat de politieke inzet hiervan is. (5)

Een aantal aspecten m.b.t. de waarheidspolitiek willen we nu belichten, en een aantal waarheidsprocedures met voorbeelden illustreren.

Door de eeuwen heen zijn de procedures om waarheid te produceren gewijzigd. Foucault onderscheidt in de geschiedenis van West Europa een tweetal grote procedures. Hij signaleert dat zo voor en rond de Middeleeuwen waarheid vooral een vorm van productie en een gebeurtenis was. Ze was (nog) niet van te voren in de dingen aanwezig maar werd door rituelen geproduceerd. Deze procedure is in de loop van de tijd getransformeerd door een procedure waarin de waarheid al in de dingen aanwezig is en nog slechts met behulp van bepaalde technieken en instrumenten behoeft te worden geconstateerd. Van 'gebeuren' is waarheid getransformeerd de orde van 'het zijn'. Deze transformatie hangt samen met o.a. juridisch-politieke verschuivingen, ontwikkelingen in het natuurwetenschappelijk onderzoek. (6)

Verbonden aan deze transformatie van waarheidsprocedure is een transformatie van de dragers van 'het ware woord', en wel een verschuiving van kerkelijke naar wetenschappelijke instituties. We zullen dit toelichten aan de hand van 'de bekentenis'.

Tot de eerst genoemde waarheidsprocedure (waarheid als productie) behoren bijvoorbeeld de alchemie en ook de heksenprocessen. De bekentenis was hier, lang voordat ze als bewijs zou gaan gelden, de productie van een waarheid aan het eind van een of meerdere beproevingen. Deze beproevingen verliepen volgens canonische vormen: rituele biechten, martelingen en pijnlijke ondervragingen. Het probleem van de bekentenis school er niet in of het 'klopte', of het de verdenking aanvulde dan wel bevestigde, maar of de bekentenisprocedure wel overeenkomstig de regels werden afgelegd.

De bekentenisprocedure behoorde tot de belangrijkste waarheidsprocedures waarvan men de productie van waarheid verwachtte. De biechttechnieken, de verhoor en onderzoeksmethodes, de inquisitierechtbanken hebben hiertoe bijgedragen.

De bekentenis is nu nog een wijdverbreide waarheidsprocedure, als we bijvoorbeeld kijken naar de medische wetenschap, de rechtbank, de pedagogiek, de gezins- en liefdesverhoudingen. Maar ze is ingrijpend gewijzigd en behoort nu tot de tweede

genoemde waarheidsprocedure (waarheid als constatering).

De waarheid is nu overal aanwezig, zij het in schemer gehuld. Middels bepaalde methoden en instrumenten komt ze nu aan het licht: ze wordt geconstateerd. De gangbare wetenschappelijke praxis fundeert zich als het ware in een discours dat erkent dat weliswaar niet alles waar is, maar dat op ieder punt en op ieder moment een waarheid kenbaar is en tot uitdrukking is te brengen.

De bekentenis is voor de menswetenschappen een geëigende methode, maar pas na de nodige transformaties. Ze moest van methode van waarheidsproductie getransformeerd worden tot een methode van waarheidsconstatering. Een transformatie die gerealiseerd werd door een verschuiving van de kerkelijke- naar de wetenschappelijke instanties.

Er waren verschillende aanpassingsmechanismen nodig om deze verschuiving tot stand te brengen:

- de bekentenisprocedure werd geïntegreerd in een veld van wetenschappelijk aanvaardbare observaties door het 'laten spreken' te codificeren in enerzijds het zelfre-laas en anderzijds ontcijferbare symptomen;
- de dwang tot bekentenis kon worden ingepast in een wetenschappelijke praktijk door een beginsel van latentie, d.w.z. niet alles wordt zomaar gezegd, er blijven dingen verborgen die ontworpen moeten worden;
- de bekentenis is geen bewijs maar een teken. De waarheid rust niet enkel in het subject dat haar door de bekentenis aan het licht brengt, nee, zij is zelfs blind voor het subject. De waarheid kan haar voltooiing slechts vinden door degene die de bekentenis aanhoort: de onthulling van de bekentenis moet verdubbeld worden door te ontcijferen wat zij zegt;
- de effecten van de bekentenis worden gemedicaliseerd resp. getherapeutiseerd: de verkrijging van de bekentenis en haar effecten worden in de vorm van therapeutische handelingen gehercodeerd. De bekentenis krijgt haar plaats en bestemming temidden van o.a. medische ingrepen: geëist door de arts, nodig voor de diagnose en door zichzelf werkzaam in de behandeling. (7)

Tot zover een eerste uitwerking van procedures van waarheidsproductie en verschuivingen die daarbinnen kunnen optreden. Naast deze procedures -en daarmee samenhangend- is het van belang wie het woord mogen voeren. We kunnen verschillende vertooggemeenschappen onderscheiden, d.w.z. groepen die het alleenrecht op de productie van bepaalde soorten van discours claimen en bewaken. Op tal van terreinen kunnen we dergelijke groepen aanwijzen. De rechtspraak, de wetkennis, is overgelaten aan een rechterlijke macht waar niet zomaar iedereen toegang toe heeft en waar bepaalde procedures en regels tellen die dit moeten waarborgen. De medische kennis is eveneens aan een nauwkeurig omschreven groep overgelaten die haar eigen toelatingscriteria opstelt en zelfs haar eigen rechtspraak kent.

Ook de dragers van 'het wetenschappelijk vertoog in het algemeen' zou je een vertooggemeenschap kunnen noemen. Wat er binnen wetenschappen gezegd en geschreven kan worden is aan heel specifieke regels onderhevig. Lidmaatschap van een universiteit of academische gemeenschap is dikwijls een vereiste om überhaupt het woord te mogen voeren. Naarmate men binnen die gemeenschap een hogere positie bekleedt wordt er meer geloof gehecht aan de uitspraken. Voordat men een

dergelijke positie kan innemen moeten er bepaalde procedures doorlopen zijn (tentamens, examens, promotie etc.). Het spreken en schrijven moet in een specifieke vorm gebeuren (helder, eenduidig, vanuit een welomschreven probleemstelling etc.) en vindt plaats in speciale plaatsen (redes, congressen, instituten etc.) die niet zonder meer toegankelijk zijn. Niet iedereen kan zich begeven in en werken aan een wetenschappelijk verhoog. (8)

Ook hier kunnen we verschuivingen en verschillen bespeuren. In de sociale wetenschappen zien we bijvoorbeeld een tendens om niet alleen resultaten van wetenschappelijk onderzoek te verspreiden, maar ook haar procedures waarlangs ze tot die resultaten komt. Actieonderzoek is hiervan een voorbeeld. (zie deel 3). Een ander voorbeeld is de psychiatrie, en bij dit voorbeeld willen we nu stil blijven staan. Aan de hand van een analyse van R. Gastel e.a. willen we enkele ontwikkelingen in de psychiatrie -en hiermee samenhangend ook de psychologie- weergeven.

Gastel e.a. hebben de rol van de psychologie, psychoanalyse, pedagogiek en psychiatrie in het politieke, economische en institutionele systeem van waarheidsproductie geanalyseerd voor de Franse en Amerikaanse situatie. Zij analyseerden het ontstaan van 'waanzin' in een veld van weten in samenhang met veranderende machtsconstellaties.

Na de Franse revolutie gaan de justitie, de plaatselijke overheid en de geneeskunde het veld van de waanzin bezetten. De arts weet in het veld van experts en machthebbers in een langdurig proces van transformatie en afstemming van diverse praktijken op elkaar, strategisch een sleutelpositie te verwerven: de waanzin krijgt het statuut van ziekte, en een specifieke positie in een nieuwe institutionele structuur: het gesticht met een geneesheer-directeur aan het hoofd.

We slaan nu een boeiend stuk geschiedenis over en komen aan bij het punt dat een (nieuwe) verschuiving zich voor gaat doen: de psychiatrie (het verhoog van het gesticht) gaat uit het gesticht treden en gaat interveniëren in het gezins- en schoolmilieu. Er vindt een verschuiving plaats van het behandelen van geesteszieken naar het bevorderen van een geestelijke (volks)gezondheid. Een veld van interventiepraktijken wordt uitgebreid en via preventie ontstaat een opkomst van een 'therapie voor normalen'.

De hegemonie van het medisch weten (de psychiatrie) is in deze verschuiving doorbroken ten gunste van de psychologie. Deze verschuiving heeft zich met name voltrokken langs de lijn van 'het kind' dat in het kader van preventiedenken een uitverkoren terrein vormde.

De psychologie is langs twee lijnen in de wereld van het kind binnengedrongen: enerzijds via een medisch/psychiatrische pool (de psycholoog als therapeut, relatie-deskundige e.d.), en anderzijds via een (ortho)pedagogische/onderwijskundige pool (de psycholoog als testdeskundige, pedagogisch consulent e.d.) Deze interventie en uitbreiding van het psychologische -en we maken wederom grote sprongen- heeft geleid tot een psychologische massacultuur. Een cultuur die wordt gekenmerkt door individualiserende codes als interpretatiekader van de werkelijkheid, psychologische handelingstechnieken als veranderingsinstrument en persoonlijkheidsontwikkelingsmodellen als na te streven ideaal. De psychologische technieken gaan deel uitmaken van een nieuwe levensstijl. De psychologie is grondstof geworden van waaruit een nieuwe sociabiliteit wordt gecreëerd, een nieuwe relationele huishouding.

Alle dimensies van het menselijk leven (de geleefde werkelijkheid, genot, seksualiteit, spontaniteit e.d.) worden object van een psychologische technische manipulatie. De mens wordt een soort ingenieur die zijn eigen psychisch welbevinden bewerkt. (9)

Tot zover deze analyse van Gastel e.a. Deze analyse illustreert de rol van wetenschappelijke vertogen in andere maatschappelijke praktijken. De psychologie gaat bindingen aan met andere vertogen en nestelt zich in tal van maatschappelijke velden.

Op grond van analyses van Gastel en ook van Doncelot willen we stellen dat sociaal-wetenschappelijke vertogen een niet makkelijk te onderschatten positie innemen in verschillende maatschappelijke terreinen. We willen zelfs verder gaan en stellen dat wetenschappelijke verhalen, wetenschappelijke begrippen en kenobjecten, tot algemeen goed worden. Ze worden gedistribueerd middels onderwijs en media en worden als waarheid 'verkocht'. (10)

3.5. NOTEN bij hoofdstuk 3

1. In deze tekst bespreken we de correspondentietheorie, de coherentietheorie en Foucault's waarheidspolitiek. Buiten beschouwing blijft o.a. de consensusstheorie. De consensusstheorie is een waarheidsopvatting waarin een specifieke groep in gezamenlijke discussie vaststelt wat als (voorlopige) waarheid door moet gaan. We vinden deze opvatting terug in de constructie van het 'wetenschappelijk forum', dat de correspondentie- en coherentietheorie begeleidt, maar ook in het actieonderzoek waar onderzoekers en onderzochten in een gestructureerde dialoog de waarheid vaststellen. In een intrigerend netwerk van mogelijke subjectposities, circulerende verhalen en verschillende waarheidsopvattingen (actieonderzoekers stellen zowel eisen van coherentie als correspondentie) komt een nieuwe waarheid tot stand. Door E. Kats is de consensusopvatting ook wel een groepsdynamische theorie van waarheid genoemd. Zie verder hoofdstuk 7 'De dialoog en de strijd om waarheid' van deze scriptie.

2. Zie hoofdstuk 1 'Het samenspel van wetenschappelijke en andere praktijken' van deze scriptie.

3. Althusser heeft door zijn stringent doorgevoerde rationalisme nogal eens aanleiding gegeven wetenschap als 'juist' en ideologie als 'onjuist' te bestempelen. Althusser geeft aan dat dit geenszins de bedoeling is. Zowel wetenschap als ideologie zijn eigen denkconfiguraties met en in eigen praktijken, ze kennen beiden hun eigen materialiteit. Toch zien we bij Althusser een 'diskwalificatie' van ideologische verhalen omdat hij aan wetenschap een soort van meerwaarde toekent: zij zijn de enige verhalen die kennis van de werkelijkheid kunnen zijn. Daarnaast ontkomt Althusser niet aan de instelling van een soort van 'waarheidsprofeten'. Alhoewel Althusser stelt dat het niet de filosofie kan zijn die 'de Waarheid' draagt (deze behoort immers aan de afzonderlijke vakdisciplines) laat hij wel de filosofie de wetenschappelijke vertogen aanwijzen. Als filosoof blijft hij zo in staat zijn veto uit te spreken over tal van vertogen.

4. Deze kijk op de kwantummechanica staat bekend als de Kopenhaagse interpretatie. Zij behelst een verwerping van de vooronderstelling dat de natuur kan worden begrepen binnen het patroon van elementaire ruimte-tijd werkelijkheden. Volgens de Kopenhaagse interpretatie wordt de complete beschrijving van de natuur op atoomniveau bepaald door waarschijnlijkheidsfuncties die niet verwijzen naar onderliggende microscopische ruimte-tijd werkelijkheden, maar eerder naar de macroscopische onderwerpen van zintuiglijke waarnemingen. De theoretische structuur van de kwantummechanica ligt niet in de diepte, ligt niet verankerd in de fundamentele microscopische ruimte-tijd werkelijkheden. In plaats daarvan draaide ze een slag en ligt ze verankerd in de concreet zintuiglijke werkelijkheden. Hetgeen hier gesteld wordt ten aanzien van de kwantummechanica heeft ook relevantie voor de sociale wetenschappen. Binnen de sociale wetenschappen is bijvoorbeeld de statistiek een veel gebruikte onderzoekstechniek. Op basis van statistieken worden uitspraken gedaan over bevolkingsgroepen. We moeten ons hierbij beseffen dat we alleen kunnen spreken van kennis van meetresultaten. Het zou interessant

zijn te onderzoeken hoe juist in de sociale wetenschappen het kenobject met het werkelijk object wordt geïdentificeerd en hoe dit leidt tot disciplineren en normering van bevolkingsgroepen. Vergelijk bijvoorbeeld de ontwikkeling van 'de bejaarde' van administratief gegeven tot 'de bejaarde' als groep met een eigen psychische gesteldheid, behoeften etc. Zie ook hoofdstuk 5 'La police en de menswetenschappen' van deze scriptie.

5. In het artikel 'in de therapeutische greep van de rede' hebben we gepoogd een dergelijke analyse te maken voor het actieonderzoek. Deze analyse is verder uitgewerkt in hoofdstuk 7 'De dialoog en de strijd om waarheid' van deze Scriptie.

6. In deze transformatie onderscheidt Foucault een drietal fasen:

Ten eerste de vestiging en veralgemening van de onderzoeksmethode in de politieke- en rechtspraxis. Was de beproeving een type van macht-weten met wezenlijke rituele kenmerken, de onderzoeking is een wezenlijk administratief type van macht-weten. Uitgangspunt wordt de overeenstemming van meerdere individuen over een bepaald feit, over een bepaalde gebeurtenis.

Een tweede keerpunt ligt in de periode waarin deze juridisch politieke werkwijze zich liet verankeren in een door het onderzoek naar de natuur mogelijk gemaakte technologie. Deze technologie is er een van instrumenten die de barrière moet overwinnen die ons van de op ons wachtende waarheid scheidt. De waarheid hoeft niet meer geproduceerd, maar ze moet zich presenteren en wel steeds als men haar zoekt.

Het derde stadium valt aan het eind van de 18e eeuw als de chemie en de elektriciteitsleer in het kader van -en met behulp van universeel functionerende experimenten- geconstateerde waarheid, de productie van fenomenen mogelijk maakt. Deze waarheidsproductie door het experiment is wel het verst verwijderd van de waarheidsproductie door de beproevingen, want de experimenten zijn herkenbaar, ze kunnen en moeten geconstateerd, gecontroleerd en gemeten worden. De waarheid wordt met behulp van een algemeen toegankelijke techniek geconstateerd. Verder neemt de productie van waarheid de vorm van productie van fenomenen aan, die door ieder kennissubject geconstateerd kan worden.

7. De bekentenis is een discursief ritueel waarin het sprekende subject samenvalt met het grammaticaal subject, en tegelijk een ritueel dat zich in een machtsverhouding ontplooit. Niemand doet een bekentenis zonder dat er, tenminste virtueel, een partner aanwezig is die niet gesprekspartner is maar de instantie die de bekentenis opeist, afdwingt, taxeert en tussenbeide komt om te oordelen, te straffen, te vergeven, te troosten en te verzoenen. De bekentenis is een ritueel waarin de waarheid wordt bevestigd door de hindernis en de weerstanden die zij heeft moeten overwinnen om te worden verwoord; een ritueel tenslotte waarin alleen al het uit spreken los van haar externe gevolgen innerlijke veranderingen teweeg brengt bij degene die de uitspraken doet. Dit waarheidsvertoog bereikt zijn uitwerking niet bij degene tot wie het zich richt, maar in degene aan wie het ontrukkt wordt.

8. Met dit voorbeeld willen wij niet suggereren dat wetenschap een eenheid is. Wel zou je kunnen zeggen de genoemde procedures het effect van één universitaire gemeenschap produceren. De genoemde procedures hangen volgens ons samen

met het burgerlijk verlichtingsideaal van de universele wetenschap. De genoemde procedures zijn voor een deel archaisch te noemen.

9. Deze technieken werken productief. Door F. van Wel wordt de vraag opgeworpen hoe deze sociale rationaliteit functioneel betrokken is op een technische rationaliteit van planning en beheer in de wijze waarop de staatsmacht wordt uitgeoefend. In deze is te wijzen op de centrale rol van het welzijnswerk bij het uittesten en verbreiden van een nieuwe machtstechnologie die deel uitmaakt van een tendens tot agogisering van de staatsmacht (G. van de Brink).

10. Naast de geschetste voorbeelden zien we dat wetenschappelijke verhalen bijvoorbeeld een onmiskenbare rol spelen in de legitimatie van politieke beslissingen. We denken hierbij o.a. aan de aankleding van politieke besluitvorming met enquêtes, milieueffectrapportages, planologische studies. We denken ook aan de rol van m.n. de juridische en psychiatrische wetenschappen in de rechtspraak. We denken aan de zogenaamde emancipatiebewegingen die in voortgaande mate getherapeutiseerd (dreigen te) raken, etc, etc.

deel 2

een ontstaan van menswetenschappen

de mens als centrale kenniscategorie

inleiding

In dit tweede deel worden een aantal lijnen uitgezet voor een analyse van het ontstaan van de menswetenschappen. Een belangrijke vraag hierbij is onder welke omstandigheden het soort kennis dat de menswetenschappen genereren überhaupt mogelijk is geworden. Dit ontstaan van de menswetenschappen wordt hier vanuit twee verschillende invalshoeken belicht. Enerzijds vanuit een 'epistemologische-filosofische' invalshoek, waarbij de opkomst van de 'mens' als centrale kenniscategorie in de wetenschappen nader wordt onderzocht (hoofdstuk 4). Anderzijds wordt het ontstaan van de menswetenschappen bestudeerd in samenhang met allerlei machtstechnieken die noodzakelijk waren voor de ontwikkeling van industriële maatschappijvormen. Voor West-Europa is dit het kapitalisme (hoofdstuk 5). Dit alles om de ontwikkelingen die zich op het terrein van de wetenschappen voordoen te verbinden met de sociaal-historische omstandigheden waaronder ze plaats vinden.

De menswetenschappen kenmerken zich o.a. door hun subjectcentristisch karakter: in hun weten wordt de mens als grondslag van de geschiedenis en bron van alle mogelijke kennis beschouwd. De menswetenschappen vormen in zekere zin een uitdrukking van het theoretisch humanisme, dat een belangrijke invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de westerse filosofie.

In dit theoretisch humanisme worden het oorsprongsdenken en het subjectdenken met elkaar verenigd. Dat betekent dat de complexe structuur van geschiedenis en maatschappij worden herleid tot de manifestaties van hun enige en unieke oorsprong: de mens. De mens wordt zodoende tot subject van de geschiedenis gemaakt.

Het theoretisch humanisme berust dus op de veronderstelling dat maatschappij en geschiedenis verklaard moeten worden vanuit het wezen van de mens. Vanuit het menselijk subject dat subject van behoefte, arbeid, moreel en politiek handelen is. Maatschappelijke verschijnselen worden begrepen als scheppingen en uitingsvormen van individuele subjecten.

Maatschappelijke instituties worden op een soortgelijke manier tot het subject herleid. Ze worden dan opgevat als historische resultaten van de interactie of conventie tussen subjecten. De maatschappij wordt opgevat als een groot geheel van vrij handelende subjecten, die ter wille van de instandhouding van de samenleving hiervoor bepaalde regels en wetten ontwerpen. De maatschappij wordt dan geschetst als een soort 'sociaal contract'.

De kern van het theoretisch humanisme is dat de mens de enige en unieke oorsprong is van wat zich in de geschiedenis voordoet en dat die geschiedenis in principe vanuit de mens begrepen moet worden.

Het theoretisch humanisme is sinds lang aanwezig in de westerse filosofie, zij het in verschillende gedaanten. De mens is op diverse manieren steeds tot uitgangspunt genomen van de filosofie van de kennis of het handelen. Zo werd vanaf de Verlichting de menselijke Rede als constitutief gezien voor de kennis. De Rede werd overi-

gens op diverse manieren 'ingevuld': als cogito, transcendentiaal of empirisch subject. Over het politieke en zedelijke handelen werd nagedacht vanuit de mens als subject van behoefte, arbeid, van een 'vrije wil'.

Dit theoretisch humanisme vormt één van de voorwaarden voor het ontstaan van de menswetenschappen: in hun theorievorming wordt de mens tot centrale kennis-categorie verheven.

In dit tweede deel worden de mogelijke consequenties hiervan nader onderzocht en wordt een aanzet tot kritiek gegeven op een denken, waarin de mens als bron en grondslag van geschiedenis en maatschappij benaderd wordt.

4. de mens als centrale kenniscategorie

4.1. Inleiding

Bij de vraag onder welke voorwaarden het specifieke soort kennis dat de menswetenschappen genereren mogelijk is geworden, maken we o.a. gebruik van de 'archeologie van de menswetenschappen' van M. Foucault.

Hierin wordt gesteld dat de mens, zoals die een plaats heeft binnen het weten van de menswetenschappen, eigenlijk een zeer recente uitvinding is. De westerse samenleving blijkt zelfs de enige te zijn die de mens als zodanig tot object van kennis heeft gemaakt, met het humanisme als basis voor haar rechtvaardiging.

De menswetenschappen kenmerken zich door hun 'subjectcentrisme': een denken in termen van subjecten, van individuen als uitgangs- en aangrijpingspunt van ideeën, gedragingen en handelingen. Het menselijk subject wordt hierin tot grondslag en eindpunt van de geschiedenis verheven.

Foucault probeert in zijn analyse aan te tonen dat deze denkwijze historisch bepaald en dus ook vergankelijk is.

De opkomst van het denken dat in de mens bron en grondslag van de geschiedenis ziet kan verklaard worden uit de historische transformaties van de verhouding tussen het denken, de woorden en de dingen. Juist door deze verschuivingen kan de mens in de menswetenschappen als de centrale en meest fundamentele kenniscategorie beschouwd worden. Dat betekent dat het bestaan van kennis over de werkelijkheid gekoppeld wordt aan de mogelijksvoorwaarden van kennis die in de mens zouden liggen: bijvoorbeeld het denken en de ervaring. Om te verduidelijken dat het denken en het praten in termen van subjecten, als bron van de geschiedenis en de kennis hierover, historisch bepaald is wordt nu eerst verder ingegaan op de verschuivingen in de verhouding tussen het denken, de woorden en de dingen. Het zal blijken dat deze drie 'ordes', die in het moderne denken onderscheiden worden, in eerdere periodes intens vervlochten waren.

4.2. Het denken, de woorden en de dingen

Ten tijde van de Renaissance zijn de woorden en de dingen nog onlosmakelijk verbonden. De taal, het geschreven woord, is zelf deel van de wereld. Ze heeft nog niet het arbitraire karakter zoals ze dat in latere tijden heeft. De taal wordt in deze tijd als een soortgelijk object gezien als de natuur.

De woorden verhouden zich tot de dingen als analogie. De taal wijst dan ook niet op een afbeelding van de dingen maar op een zekere overeenkomst met de dingen/objecten in de wereld. Kennen is in deze periode nog het zien van de gelijkenis tussen de woorden en de dingen. De woorden brengen de dingen met elkaar in verbinding. Kennis is dan ook het opstellen van ketens van overeenkomsten, een oneindige optelling.

In de 17e eeuw gaat dit verschuiven. (1) De woorden gaan zich van de dingen losmaken. De taal wordt autonoom. Ze heeft niet langer iets gemeenschappelijks met de dingen, ze wordt nu transparant en neutraal. De taal wordt tot object, ze valt nu

apart te bestuderen. Het teken verwijst niet langer in overeenkomst naar dat waarvan het teken is, maar krijgt nu de functie voor te stellen, te representeren. De taal is transparant, ze laat de dingen als het ware dóór zich heen spreken. Het teken wacht niet meer, zoals in de Renaissance, op wie het zal herkennen en ontcijferen, maar constitueert nu zelf de kennis. Het teken functioneert in het hart van de kennis als representatie: het verenigt twee ideeën. Het idee van een ding dat gerepresenteerd wordt en het woord dat representeert.

Omdat de dingen zich slechts als representatie van zichzelf kunnen tonen en deze representatie zelf een teken is, vormt de 'betekenisgeving' in deze tijd nog geen probleem. De relatie tussen teken en betekenis is eenduidig en doorzichtig, ze blijft altijd binnen de grenzen van de representatie. Taal en denken zijn nu nog onlosmakelijk verbonden. In de representatie, de voorstelling, zijn taal en denken allebei aanwezig. De functie van de taal is helderheid te brengen: verwarde waarnemingen te transformeren in duidelijke voorstellingen. De kennis komt in dezelfde beweging tot stand als het spreken: spreken, kennen en verhelderen zijn nu nog van dezelfde orde. De mens is volledig opgenomen in het denken. De mens is zelf als gerepresenteerd subject present in de voorstelling. Er is dus geen enkele plaats voor welke vorm van intentioneel bewustzijn dan ook, dat zich buiten de grenzen van de representatie zou kunnen begeven. De mens is wel aanwezig, maar is opgenomen in het denken en de taal. Denken en zijn behoren nog tot dezelfde orde.

Het denken staat onder het principe van het 'cogito', waarin denken en zijn verenigd zijn (denk aan het 17e eeuwse vertoog van Descartes: 'cogito ergo sum', 'ik denk dus ik ben').

De taal wordt nu een middel waarmee ordening in de dingen aangebracht kan worden. 'Maat' en 'orde' worden nu belangrijke begrippen. Eerder ging het in de kennis om het zien en vinden van overeenkomsten tussen de dingen en het samenbrengen daarvan. Nu gaat het om het aanbrengen van onderscheid en ordening, om het opstellen van tafels van verschillen. Het centraal staan van 'orde' en 'representatie' komt op velerlei plekken naar voren, o.a. in de taalwetenschap, de biologie en de economie. Zo heeft de taalwetenschap het over de 'grammair generale', de universele grammatica. Ze zoekt naar algemene ordeningsprincipes. In de biologie gaat het om de ordening van de levende wezens. Ze worden gecategoriseerd op grond van hun ruimtelijke kenmerken: lijnen, vormen en vlakken. De economie houdt zich bezig met de verdeling, de orde, van het geld. Het geld is ondertussen zelf een teken geworden. Vroeger was het gouden geldstuk zelf iets waard, nu representeert het een bepaalde waarde.

Aan het eind van de 18e eeuw treden er opnieuw veranderingen op. De orde van de representatie wordt nu vervangen door die van de mens en zijn geschiedenis. Meer dynamische begrippen komen nu naar voren: de wording van het leven, de oorsprong en eindigheid, de geschiedenis. Er komt nu ook een onderscheid tot stand tussen teken en betekenis, tussen woord en begrip. In de voorafgaande tijd vielen deze nog samen (in de voorstelling waren woord en ding één), nu vallen ze uiteen. De taal is niet langer representatie, maar wordt uitdrukking van iets 'onderliggends'. De taal wordt nu ondervraagd vanuit iets dat buiten de representatie ligt: de geschiedenis, de oorsprong. De historiciteit van de taal gaat verwijzen naar de historiciteit van het menselijk subject. De mens wordt oorsprong en oorzaak van de taal.

In tegenstelling tot eerdere tijden wordt het nu mogelijk te vragen: Wie spreekt er? De wortels van de woorden worden niet langer gezocht bij het ontstaan van de dingen, maar bij handelingen, verlangens, bedoelingen.

Binnen de taalwetenschap verschuift de aandacht van de algemene grammatica naar de geschiedenis van de taal, het ontstaan van woorden. Het ontstaan van woorden wordt niet meer bij de dingen gezocht, maar bij datgene dat aan de taal voorafgaat, dat deze veroorzaakt: de mens.

De taal representeert niet meer, maar maakt de representatie ondergeschikt aan de uitdrukking van iets 'onderliggends'. Ze is niet meer verbonden met de kennis van de dingen, maar met het denken van de mensen. Taal en denken, teken en betekenis, vallen nu uiteen. De mens wordt bron van betekenisgeving: de taal wordt uitdrukking van een idee, een bedoeling. De taal gaat zodoende verwijzen naar iets dat achter de tekst schuilgaat of er achter zit.

Ook in de biologie en de economie worden veranderingen zichtbaar. In de biologie gaat het niet langer om de levende wezens maar om het leven zelf. De wording van het leven, de evolutieleer komt centraal te staan. De biologie wordt de wetenschap van het leven met de bijbehorende functies. Categorisaties verlopen niet meer op grond van ruimtelijke kenmerken maar op grond van functies.

Binnen de economie komt de aandacht te liggen bij dat wat achter het geld schuil gaat: de arbeid. Marx en Ricardo schrijven een geschiedenis van het ontstaan van de economische orde. Door middel van de arbeid wordt de mens nu tot grondslag van de economie. Economische theorieën gaan zich baseren op de verlangens en behoeften van de mensen. Economische begrippen ondergaan onder invloed van dit antropocentrisme een betekenisverschuiving. (2). Zo wordt 'arbeid' een 'activiteit die het menselijk wezen kenmerkt', het 'product' wordt een 'object' (dat tegenover de arbeider als subject gezet kan worden), 'bestaansmiddelen' worden 'levensmiddelen', de 'ruil' gaat verwijzen naar 'betrekkingen tussen mensen'. De economische 'waarde' wordt geënt op een heel andere waardeproblematiek, namelijk die van de menselijke 'waardigheid'.

Pas in een denken waarin arbeid gezien wordt als een activiteit die het menselijk wezen uitdrukt en het product als het wezen van de mens in geobjectiveerde vorm, krijgt bijvoorbeeld een term als 'vervreemding' enige betekenis.

Dit gaat verwijzen naar het verlies van het mens-zijn in het productieproces, op de vervreemding van de arbeider van zijn eigen wezen.

Pas wanneer begrippen als 'geschiedenis', 'oorsprong', 'arbeid' en 'oorzaak' centraal komen te staan, kunnen de menswetenschappen ontstaan. Het menselijk subject wordt hierin verheven tot de bron van de geschiedenis en de kennis hierover. Eerder bestond de mens nog niet. De mens was opgenomen in de taal en het denken. De orde van de voorstellingen, van de representatie was soeverein.

Maar het denken en het zijn worden nu losgekoppeld: stond eerder de voorstelling onder het principe van het 'cogito', nu is het dat van 'de mens'. Voorstellingen worden aan de mens gekoppeld. Het subject onderzoekt zich als grond van de representatie, als betekenisverlenende instantie.

4.3. De menswetenschappen

De menswetenschappen zijn bij hun ontstaan geen gebied gaan bestrijken dat tot dan toe in de wetenschapsgeschiedenis braak was blijven liggen. Integendeel, het terrein dat ze hebben ontgonnen bestond in de 17e en 18e eeuw eenvoudigweg niet. Geen enkele vorm van filosofie of wetenschap had van te voren iets als 'de mens' ontmoet. De mens bestond in die hoedanigheid nog niet.

De menswetenschappen konden pas verschijnen toen besloten werd om de mens onder de wetenschappelijke objecten te gaan tellen. Vanaf de dag dat de mens zich op ging stellen als subject en object van denken van kennis. Ze kenmerken zich dan ook door hun subjectcentrisme.

De menswetenschappen zijn in de 19e eeuw ontstaan in de schaduw van de empirische wetenschappen die de taal het leven en de arbeid tot object hebben. De menswetenschappen richten zich op de mens in zoverre die spreekt, leeft en werkt. In die zin grenzen ze aan de taalwetenschap, de biologie en de economie.

De menswetenschappen hebben zich inhoudelijk gezien nooit van deze wetenschappen los kunnen maken, ze zijn altijd gebonden gebleven aan hun modellen en epistemologische configuraties. (3) De menswetenschappen bevinden zich ten opzichte van hen in een situatie van 'verdubbeling'.

Toch kunnen deze wetenschappen niet als de vroegste menswetenschappen gezien worden. Want in tegenstelling tot deze wetenschappen beginnen de menswetenschappen daar waar voorstellingen vrijkomen.

De mens is voor de menswetenschappen niet een bepaalde materie met een specifieke vorm, zoals in de biologie, maar het is die levende figuur die zich vanuit het leven voorstellingen hiervan kan vormen, waardoor hij kan bestaan. De mens bezit dus de mogelijkheid zich dat leven juist voor te stellen.

Het object van de menswetenschappen is niet, zoals in de economie, de mens die tot arbeid gedoemd is, maar het wezen dat de representatie vormt van behoeften en verlangens die binnen de productieverhoudingen bestaan. Van daaruit kan de mens zich een voorstelling vormen van de economie.

Wat de taal betreft: de menswetenschappen buigen zich niet over de taal, maar over dat wezen dat zich vanuit de taal, waardoor het helemaal wordt omringd, al pratend de betekenis van woorden en zinnen vaststelt. Zo kan het tenslotte een voorstelling maken van de taal zelf.

De menswetenschappen hebben dus niet de taal, het leven of de arbeid tot object, maar de mens die leeft, spreekt en werkt. Ze richten zich op de zijswijze van de mens en de zichtbare empirische uitingsvormen hiervan.

Juist dit maakt de constructie van de mens als grondslag van de kennis zeer problematisch. Want de mens is wel een sprekend, levend en werkend wezen, maar de taal, het leven

en de arbeid zijn geen predikaten van het menselijk bestaan. Ze vormen grootheden die dit bestaan voorafgaan en het mogelijk maken, m.a.w., ze onttrekken zich voortdurend aan de mens.

Het subject is, als grond van representatie en van de kennis, aangewezen op de mogelijkheidsvoorwaarden van de menselijke ervaring. Terwijl het leven, de arbeid en de taal hem voortdurend van alle kanten overstijgen.

De mens als grondslag van de kennis is dan ook een 'empirisch transcendentiaal wezen': de mens wordt mogelijkheidsvoorwaarde van de kennis waarvan hij zelf bij

uitstek het object vormt. Zowel de mogelijkheidsvoorwaarden van ervaring, van de verschijningswijzen van natuur en geschiedenis én de historische voorwaarden van kennis hierover worden in de mens gelegd.

De mens wordt subject en object van kennis tegelijkertijd. De menswetenschappen zijn dus eigenlijk een soort empirisch transcendentale verdubbeling: ze proberen voortdurend het empirische te laten gelden op het vlak van het transcendentale. In de loop van de tijd zijn er voor dit probleem, de verhouding tussen het empirische en het transcendentale, verschillende oplossingen naar voren geschoven. Oplossingen die op diverse manieren de waarheid omtrent de mens proberen te constitueren. Bijvoorbeeld verhalen die de menswetenschappen willen laten zetelen in de empirische waarheid: de analyses van het positivistische type. De waarneembare en registreerbare gedragingen handelingen en uitspraken van mensen vormen dan het object van de menswetenschappen. De empirie gaat in deze opvatting aan de theorie vooraf: de waarheid van het object constitueert de waarheid van het wetenschappelijk verhaal dat het om- en beschrijft. De empirie (de empirische uitingsvormen van het menselijk bestaan) vormt zodoende de bron en grondslag van kennis: men probeert door de waarneembare gedragingen, handelingen en uitspraken één 'de mens' te leren kennen.

Andere verhalen willen die waarheid juist aan de empirie vooraf laten gaan en lokaliseren haar in de theorie of filosofie. De filosofie levert dan een bepaalde ontologie, die een zekere toekomstige waarheid over de mens uitspreekt. De empirie wordt dan bekeken als de plek waar die waarheid bezig is zich te vormen. De empirie wordt dan de manifestatie van een historische ontwikkeling (bijvoorbeeld het menselijk emancipatieproces), die in de filosofie doordacht en geponeerd wordt. Het (humanistisch) marxisme vormt hiervan een voorbeeld.

Er zijn in het verleden wel pogingen ondernomen om deze verschillende analyses, die beurtelings het empirische en het transcendentale benadrukken, met elkaar te verbinden door een soort terugkeer naar de menselijke ervaring of beleving. Dit door de fenomenologie geïnspireerde denken probeert dan de eventuele objectiviteit van kennis van de werkelijkheid af te stemmen op de oorspronkelijke ervaring van de mens. De waarheid over de werkelijkheid zetelt dan in de wijze waarop mensen die werkelijkheid beleven. Men probeert de geschiedenis van de cultuur te achterhalen en te beschrijven door de ontleding van 'dat wat beleefd wordt'. De menselijke ervaring wordt op deze manier grondslag van de kennis. Duidelijk wordt hoe intens deze verschillende typen van analyse met elkaar verbonden zijn: ze worstelen allemaal met het probleem van het empirische en het transcendentale. Ook de fenomenologie kan zich niet aan dit probleem onttrekken, ze probeert in de menselijke ervaring het empirische voor het transcendentale door te laten gaan.

Er kleven nog andere problemen aan de empirisch-transcendentale verdubbeling van de menswetenschappen. In de periode van het ontstaan van deze wetenschappen worden denken en zijn losgekoppeld. Het denken staat niet langer onder het principe van het 'cogito' (Descartes), waarin denken en zijn verenigd werden (ik 'denk' dus ik 'ben').

Bij deze loskoppeling van het denken en het zijn wordt nu het veld van het 'onge-

dachte' zichtbaar. Want de mens wordt wel bepaald door de taal, het leven en de arbeid, maar deze onttrekken zich voortdurend aan hem. De mens kan wel door de taal, het leven en de arbeid kennen en gekend worden, maar daarbij blijft veel ongedacht. Want ik kan nooit zeggen dat ik het ben die leeft, werkt en spreekt. Tussen dit ik 'denk' en ik 'ben' ligt dan het hele veld van het ongedachte. In de menswetenschappen wordt nu aan dit ongedachte niet een eigenplaats toebedeeld, maar men probeert dit ongedachte op te laten gaan in het menselijk denken.

In het moderne denken, dat de menswetenschappen mogelijk maakt, ontdekt de mens een geschiedenis, waarin hijzelf wel een plaats heeft maar die steeds aan hem voorafgaat. De vraag omtrent de oorsprong van de geschiedenis wordt dan ook zeer problematisch, want de mens is dus geen tijdgenoot van datgene dat hem heeft laten ontstaan. De tijd van de dingen valt niet samen met de tijd van de mensen. Maar in de menswetenschappen probeert de mens de oorsprong van de geschiedenis samen te laten vallen met de zijne, de tijd van de dingen te laten overvleugelen door de tijd van de mensen. Zodoende wordt het bestaan van de mens in deze wetenschappen bron en mogelijkheidsvoorwaarde van de kennis. Het denken vanuit de mens en zijn geschiedenis creëert tegenstellingen, die echter slechts genoemd worden om ze vervolgens met elkaar te verzoenen: subject en object, het transcendentale en het empirische, het denken en het ongedachte, de tijd van de dingen en de geschiedenis van de mens. (4)

De tegenstellingen worden samengebracht: zo probeert men voortdurend het ongedachte te denken. Hiervoor moet echter wel beroep gedaan worden op een vorm van dialectiek, die steeds probeert het Andere met het Ene (de mens) te verzoenen. De mens wordt steeds benaderd vanuit het Andere dat het Ene moet worden. Zo probeert de filosofie van Hegel het ongedachte als tegenspraak van het denken in het denken op te nemen, waarmee met de geschiedenis tegelijkertijd een kritische dimensie aan het cogito wordt toegevoegd. Het Andere (het ongedachte) bestaat slechts in het licht van het Ene (het cogito). Ook de opheffing van de vervreemding bij Marx vormt een voorbeeld van dialectische verzoening.

Maar de dialectiek kent de tegenspraak slechts om ze op te heffen en zodoende de mens met zichzelf te verzoenen. Slechts dankzij die voortdurende verzoening van tegenstellingen kan de mens als grondslag van geschiedenis en bron van kennis gehandhaafd worden.

Wanneer juist de kloof tussen het ongedachte en het denken en tussen de geschiedenis en het menselijk bestaan tot uitgangspunt zou worden genomen, dan zouden de menswetenschappen in hun huidige vorm niet langer denkbaar zijn.

De dialectiek zou plaats moeten maken voor een vorm van differentieel denken. Een filosofie die tegenstellingen slechts kent om ze overeen te laten komen voor een vorm van filosofie die niet langer de overeenkomst maar juist het verschil thematiseert: de onverenigbaarheid van de tijd van de dingen en de menselijke geschiedenis, het zijn van taal en het zijn van de mensen. (5)

Geschiedenis en taal kunnen niet langer gelijkgeschakeld worden met de menselijke

geschiedenis en taal, maar vormen grootheden waarin de mens een bepaalde plek inneemt en toebedeeld krijgt. De mens is dan niet langer bron van geschiedenis en taal, maar veeleer een plek waar ontwikkelingen zich manifesteren, waar iets waar te nemen valt.

4.4. NOTEN bij hoofdstuk 4

1. We volgen hier de tijdsaanduiding van Foucault in 'Les mots et les choses'. Het valt niet zeker te zeggen of deze zeer exact is. Overigens is de wijze waarop Foucault verschijnselen dateert en plotselinge 'breuken' in de geschiedenis aankondigt in het verleden nogal eens bekritiseerd. O.a. door John de Wit in 'Empirie en methode bij Foucault'.

2. Rancière, een leerling van Althusser, heeft een naam bedacht voor dit procédé waarbij economische 'feiten' kunnen worden geduid als uitdrukkingen van een antropologische wetmatigheid: amphibologie. Hij heeft een schema van amphibologie-ën gemaakt die in de 'Manuskripte' van Marx te vinden zijn. Zie hiervoor het boek van H. Manschot "Althusser over het marxisme", p. 251. Rancière heeft zich overigens later van Althusser afgekeerd. Zie hiervoor: 'La leçon d'Althusser' van J. Rancière.

3. Foucault praat over drie constituerende modellen die in het denken van de menswetenschappen de rol spelen van categorieën en die ontleend zijn aan de biologie, de economie en de linguïstiek. Het gaat om de begrippenparen functie-norm, conflict-regel en betekenis-stelsel. Aan de hand van deze begrippenparen zou volgens Foucault de hele wordingsgeschiedenis van de menswetenschappen beschreven kunnen worden, de discussies ontleed en de verschuivingen aangeduid. Om een eerste voorbeeld te noemen: de psychologie is de studie omtrent de mens die uit normen en functies put, de sociologie bestudeert de mens in het kader van normen en conflicten, het bestuderen van literatuurvormen en mythen behoort in wezen tot de analyse van betekenissen en stelsels. Zo zijn er ook allerlei dwarsverbindingen te leggen tussen de wetenschappen. Hier gaan we niet verder op in.

4. Luce Irigaray heeft dit dichotomisch denken van de westerse filosofie eerder sterk bekritiseerd. Ze benadrukt de hiërarchische verhouding tussen de polen van een dichotomie: het object bestaat slechts in het licht en verlengde van het subject. Tevens richt ze haar kritiek op het masculiene karakter van de westerse filosofie: vrouwen zijn in de geschiedenis per definitie afgesloten geweest van de positie van haar 'subject-zijn). Overigens spoort Irigaray vrouwen niet aan de positie van subject te ver- of heroveren. Haar strategie is meer het bekritisieren van de denkfiguren van de westerse filosofie: o.a. het dichotomische denken. Zie hiervoor verder haar boek, 'Ce sexe qui n'en est pas un'.

5. Een voorbeeld van een vorm van differentieel denken vormt bij uitstek het werk van F. Nietzsche. Hij tematiseert voortdurend de onverenigbaarheid van het zijn van de taal en het zijn van de mens. Een goede inleiding op het werk van Nietzsche vormt het boek van Wiebrecht Ries 'Friedrich Nietzsche, hoe de ware wereld een fabel werd'.

5. la police en menswetenschappen

5.1. Inleiding

In het vorige hoofdstuk lieten we zien hoe het verschijnen van menswetenschappen binnen de epistemologie mogelijk is geworden. De opkomst van 'de mens' en het weten over die mens verklaarden we vanuit een transformatie van de denkfiguren, een transformatie in de verhouding van de trits denken-woorden-dingen.

In dit hoofdstuk situeren we de mogelijkheid van het verschijnen van menswetenschappen in dat geheel van machtstechnieken, machtsprocedures, die in een overgang van een feodale maatschappijformatie naar een kapitalistische maatschappijformatie het beheer zijn gaan vormen van het sociale lichaam (het beheer van afzonderlijke individuen alsook gehele bevolkingen). (1)

We schetsen dit geheel van machtstechnieken die we samenbrengen in het begrip 'la police' (paragraaf 2).

Binnen deze 'la police' onderscheiden we twee hoofdvormen. Enerzijds die machtsmechanismen die zich op de afzonderlijke individuen/lichamen richten: de disciplines (paragraaf 3). Anderzijds die machtstechnieken die hele bevolkingen reguleren en controleren: de biopolitiek (paragraaf 4).

We proberen uiteen te zetten hoe deze machtstechnieken vormen van weten produceren, m.a.w. we beargumenteren dat deze machtstechnieken ook kennisproducerende apparaten zijn. Deze apparaten vormen het veld waarop zich een heel scala van menswetenschappen zich heeft kunnen ontploegen. We zullen beargumenteren dat kennis en macht nauw met elkaar verstrengeld zijn.

Deze verstrengeling illustreren we aan de hand van de gezondheidspolitiek zoals die vanaf de 18/19e eeuw gestalte krijgt (paragraaf 5).

5.2. La police

Het ontstaan, de mogelijkheidsvoorwaarden van de menswetenschappen willen we situeren in een geheel van praktijken en vormen van weten (savoir) welke rond de 17/18e eeuw in verschillende West-Europese landen gestalte krijgen. Deze praktijken en vormen van weten vonden hun eenheid in wat door diverse schrijvers 'la police' genoemd wordt. (2)

La police is 'een geheel van wetten en voorschriften betreffende de interne aangelegenheden van een staat, teneinde zijn macht te versterken of te vergroten, een goed gebruik van zijn krachten te maken en zijn onderdanen geluk te verschaffen'.

(3) In de overgang van een feodale standenmaatschappij naar een industriële maatschappij (gekenmerkt door een centralistische en administratieve staat) regelde la police alles wat in de feodale maatschappij ongeregeld was.

La police is met andere woorden een volledig beheer van het maatschappelijke lichaam, een maatschappelijk lichaam dat zij zelf geconstitueerd heeft.

Bij la police gaat het om heel wat meer dan om de handhaving van de openbare orde (zoals het woord in zijn huidige connotatie suggereert) en omvat al die technieken, voorschriften en reglementen die het geluk en algemene welzijn van de

maatschappij moeten bevorderen. (4) La police waakt over de eerste levensbehoeften en bescherming van het leven (hoeveelheid, prijs, kwaliteit van het voedsel, zindelijkheid in huis en stad, het voorkomen en bestrijden van epidemieën), over het doen en laten van individuen (toezicht op de werkloze armen en bedelaars, op de rechtvaardige verdeling van bijstand en op toepassing van gildenreglementen) en over het verkeer van mensen en goederen (of het nu gaat om heffingen op de inloop zijnde producten, om toezicht op de zich verplaatsende mensen, op de goede staat en orde van de verschillende verkeerswegen).

La police houdt zich bezig met het handhaven en bevorderen van het geluk van de burgers omnium et singulorum, van allen en van ieder afzonderlijk. Hiertoe zal iedereen mee moeten werken aan het geven van informatie in het belang van de veiligheid en het geluk van de staat. Ieder individu zal opgenomen worden in het discours van la police: 'als je beschermd en ondersteund wil worden, als je mee wilt tellen, als, met andere woorden, je geluk en welzijn wilt dan moeten wij weten en moet jij betalen: 'census et censura'. (5) De bevolking zal bij het opkomen van een gecentraliseerde staat gekend moeten worden. Een kennis die nuttig is en gebruikt wordt voor de oorlog, de belastingen, handel etc...

De praktijken van la police die in de 17/18e eeuw gestalte krijgen en die de populatie en de afzonderlijke individuen tot doelwit gaan nemen, gaan gepaard met vormen van kennis die de basis van de menswetenschappen gaan vormen. Voor dat we dit in de volgende paragrafen uitwerken onderscheiden we in de machtstechnieken van la police twee hoofdvormen. Twee hoofdvormen die geen tegenstelling vormen maar als het ware de twee polen zijn van het veld van la police en die allerlei relaties en verbindingen met elkaar hebben.

De eerste pool is gevormd rond 'het lichaam als machine'. Het gaat hier om dresuur, de vermeerdering van de mogelijkheden van het lichaam, de uitbuiting van zijn bruikbaarheid en zijn leerzaamheid, zijn integratie in werkzame en economische controlesystemen. Dit alles hebben de machtsprocedures van de 'disciplines' gepresteerd: politieke anatomie van de menselijke lichamen.

De tweede pool, die zich later rond het midden van de 18e eeuw heeft gevormd, heeft zich rond de bevolkingskromme gecentreerd. De voortplanting, de geboorte en sterftcijfers, het gezondheidsniveau, de levensduur, de mogelijkheid om lang te leven met al haar variatiebepalingen werden onderwerp van ingrijpende maatregelen en regulerende controles: biopolitiek van de bevolking.

Deze biopolitiek en de disciplines, dit beheer van het sociale lichaam heeft een belangrijke rol gespeeld voor de ontwikkeling van het kapitalisme, en meer in het algemeen voor de ontwikkeling van alle industriële maatschappijen. Zonder de gecontroleerde inschakeling van de lichamen in de productieapparaten en zonder aanpassing van de bevolkingsfenomenen aan de economische processen zou het kapitalisme niet mogelijk zijn. Het probleem van de industriële maatschappij bestaat erin te bereiken dat de tijd van de individuen kan worden geïntegreerd in de verschillende soorten arbeidskracht in het productieapparaat. Dat betekent dat het noodzakelijk is dat de tijd die de ondernemer koopt geen 'zuivere' tijd is, maar integendeel die van arbeidskracht. Het gaat er -anders gesteld- om de levenstijd van de individuen als arbeidskracht te constitueren. Is het kenmerkend voor de economische structuur dat zij arbeidskracht in productieve kracht veranderd, voor de machtsstructuur van

de discipline, de inbeslagname van lichamen, is het doel de levenstijd in arbeidstijd te veranderen. Analooq aan de kapitaalaccumulatie dragen de machtsprocedures van la police zorg voor de accumulatie van lichamen.

De bezetting en waardering van de levende lichamen, het beheer en de verdeling van zijn krachten waren onontbeerlijke voorwaarden voer de ontwikkeling van het kapitalisme. (6) De aanpassing van lichamen aan het productieapparaat is niet de enige doelstelling van la police geweest. Ook op andere terreinen dan het economische is ze actief en constituerend bezig. Zo hebben de machtsprocedures van de discipline ook het krijgssapparaat bezet. Disciplinerinq was daar o.a. antwoord op invoering van nieuwe militaire strategieën en wapensystemen. (7) De machtsprocedures van la police hebben ook het moderne gezin geconstitueerd. Deze constitutie van het gezin is uitvoerig gedocumenteerd door J. Doncelot. (8)

5.3. Discipline

We willen in deze paragraaf wat langer stil blijven staan bij de discipline, een van de hoofdvormen van la police.

De disciplines zijn als weten- en kennisproducerende apparaten van cruciaal belang voor de menswetenschappen. In dit stukje willen we aantonen dat het vertoog van de discipline het vertoog van de menswetenschappen is, en dat beide nauw met elkaar verstrengeld zijn.

De disciplines, we stelden het al, hebben zich rond de mens als machine gecentreerd. Wat in de loop van de klassieke tijd werd ontdekt is het lichaam als object en doel van macht: het lichaam dat men kan manipuleren, dresser en vormen, dat gehoorzaam reageert, waarvan de krachten kunnen worden vermeerderd en dat behendig kan worden gemaakt. (9) Dit lichaam dat enerzijds vatbaar is voor analyse en anderzijds voor manipulatie is het volgzaam lichaam.

De methoden en technieken die de beheersing van de lichaamsverrichtingen in de kleinste onderdelen mogelijk maakt, evenals de permanente onderwerping van de lichaamskrachten waardoor een bepaalde relatie van nuttigheid en volgzaamheid wordt opgelegd, noemen we de disciplines. De disciplines worden vooral in afgesloten ruimtes -manufaktuur, scholen, kazernes, ziekenhuizen- uitgewerkt en vormen een specifieke constellatie van op lichamen gerichte machtsprocedures: de discipline disciplineert en normaliseert lichamen. De discipline vermeerderd de krachten van het lichaam in de zin dat hun economisch nut verhoogt en vermindert deze krachten tegelijkertijd in de zin dat hun politieke gehoorzaamheid vergroot wordt. Ze doet dit door een bepaalde individualiteit te produceren.

We zullen proberen deze stelling te beargumenteren en laten: zien hoe kennis hierin als macht verschijnt.

De disciplinerinq begint bij het verdelen van individuen in de ruimte. Ze individualiseert de lichamen door een lokalisering, die zij niet vastmaakt, maar in een net van relaties verdeelt en laat circuleren. De eerste grote operatie van de disciplinerinq is de oprichting van 'tableaux vivants' die uit onoverzichtelijke, onnuttige en gevaarlijke menigtes, geordende menigtes maken.

Dit gebeurt bijvoorbeeld door het opdelen van zieken, door ze van elkaar af te zonderen, de ziekenhuisruimtes zorgvuldig af te sluiten en een systematische plastifice-

ring te maken van ziektes (zie ook paragraaf 5). Het 'tableau' is een machtstechniek en tegelijk een methode om iets te weten te komen. De opdeling en de analyse, de controle en het begrip hangen nauw samen.

Een volgende techniek is het coderen van de activiteiten van het lichaam volgens een bepaald tijdschema. In de disciplines worden programma's opgesteld volgens welke een bepaalde bezigheid moet verlopen en die in elk van zijn fasen gecontroleerd kan worden. Er komt een afstemming van het lichaam op het object (complex lichaam-werktuig). Het programma is gericht op een maximale benutting van de tijd.

Een derde techniek bestaat uit de opdeling van tijd in afzonderlijke segmenten. Ieder segment kent een eigen doel en is opgenomen in een programma, beginnend met eenvoudige elementen die in een steeds complexere samenhang gecombineerd worden. Oefening is hierbij de techniek die gebruikt wordt om het lichaam taken op te leggen, die gekenmerkt worden door herhaling, verschillen, maar altijd opklimmend in moeilijkheid. Doordat ze het gedrag op een doel afstemt maakt de oefening een voortdurende karakterisering van het individu mogelijk. De oefening gaat steeds vergezeld van het 'examen'. Het examen heeft de driedubbele functie van laten zien of het subject het vereiste niveau heeft behaald, van het garanderen dat ieder subject dezelfde leertijd doormaakt, en van het differentiëren van de bekwaamheid van elk individu.

Een vierde techniek, tot slot, is die van de samenstelling van krachten. De afzonderlijke krachten worden zodanig op elkaar afgestemd dat het totaal van de krachten groter is dan de optelsom der delen. Het lichaam wordt geconstitueerd als element van een gesegmenteerde machine. De tijd van een ieder moet zorgvuldig worden afgestemd op de tijd van anderen. Deze zorgvuldig afgestemde combinatie van krachten vereist een precies systeem van bevelen. De lichamen bevinden zich in een kleine wereld van signalen.

Op deze wijze, met behulp van de genoemde technieken, wordt een bepaalde individualiteit geproduceerd. Een individualiteit die beantwoordt aan de gestelde eisen van bijvoorbeeld de fabriek, de school, de kazerne, het ziekenhuis. We kunnen stellen dat de disciplines arbeiders, scholieren, soldaten, zieken etc. produceren. Deze individualiteit producerende technieken konden worden ingezet dankzij een samenspel van bewaking en bestraffing. De disciplinaire ruimte is zo ingericht dat in deze ruimte de aanwezige lichamen in één oogopslag te zien zijn. Er kan derhalve door de 'bewaker' (onderwijzer, sergeant, opzichter e.d.) direct worden ingegrepen bij iedere gedragsafwijking of foutieve handeling. De individuen weten dat zij voortdurend gezien kunnen worden en zullen zich onderwerpen aan de gestelde eisen om bestraffing door de bewaker te voorkomen. Iedere foutieve handeling wordt in beginsel gestraft, op de kleinste lichaamsbewegingen wordt gelet ('Jantje, stil zitten en armen over elkaar'). Dit straffen is opgenomen in een geraffineerd systeem van belonen en straffen. De straf is ook oefening, waarmee het correcte gedrag wordt afgedwongen/geoefend. Deze straffen en beloningen worden voor ieder individu afzonderlijk in rapporten vastgelegd. Op grond van deze rapporten kan een hiërarchische verhouding ontstaan tussen 'goede', 'minder goede', en 'slechte' subjecten. Door dit bewakings-bestrafingssysteem verinnerlijken de individuen de disciplinaire machtswerkingen en zullen zij zich vrijwillig conformeren aan de gestelde normen: de discipline normaliseert.

Door deze normalisering worden lichamen enerzijds gedwongen tot homogeniteit (je bent gelijk aan de anderen), anderzijds individualiseert de normalisering door voor ieder individu de verschillen ten opzichte van anderen vast te leggen. Iedereen krijgt zo binnen een homogeniteit of normaliteit een 'eigen' plaats waardoor een hiërarchie tot stand komt.

De discipline is zo in staat om een soevereiniteitsdiscours waarin iedereen gelijk is, te verbinden met een hierarchiserend machtssysteem (zie ook noot 10).

In de discipline vindt een voortdurende registratie plaats van allerlei gegevens. Het examen en de waarderende metingen of aantekeningen werden daarstraks al genoemd. Mensen worden in de discipline tot beschrijfbaar en analyseerbare individuen geproduceerd. Op dit punt vinden tal van menswetenschappen hun materiële mogelijkhedenvoorwaarden. De klinische geneeskunde, de psychiatrie, de criminologie, de pedagogie e.d. vinden in de gedisciplineerde ruimte hun basis.

De verwevenheid van wetenschap en macht begint nu gestalte te krijgen. Het individu dat men in de menswetenschappen kan beschrijven, meten en vergelijken valt samen met het individu dat men disciplineert. Met andere woorden: het moderne individu zoals wij dat kennen is tegelijk effect en object van macht en wetenschap. We zullen deze stelling toelichten door een beschrijving van een machtsprocedure die de andere genoemde procedures (bewaking en bestraffing) insluit: het onderzoek.

5.3.1. Onderzoek

Het onderzoek is in de disciplines, en meer in het algemeen in alle disciplinaire dispositieven, sterk geritualiseerd. Het onderzoek onderwerpt de individuen aan een zichtbaarheid door middel waarvan ze worden gedifferentieerd en bestraft. Wat in onderzoek met elkaar wordt verbonden is de ceremonie van de macht en de vorm van het experiment, de ontplooiing van kracht en het vaststellen van waarheid. Dat verhoudingen van macht en verhoudingen van weten samenvallen wordt in niets zo zichtbaar als in het onderzoek.

Een voorbeeld is de organisatie van het ziekenhuis aan het eind van de 18e eeuw. In deze periode wordt het hospitaal hervormd van 'een haard des doods', waar aan allerlei zorgbehoeftigen door elkaar hulp werd verleend, tot een 'genezingsmachine'. Het hospitaal werd als therapeutische ruimte ingericht en maakte zo, epistemologisch gezien, de moderne geneeskunde mogelijk. De onregelmatige en vluchtige inspectie wordt dan verdrongen door een regelmatige en systematische observatie die zieken in een vrijwel onafgebroken onderzoekssituatie brengt. Een precieze registratie en rapportage maakt het mogelijk de kennis van diverse gevallen vast te leggen en hun ontwikkeling te volgen. Daarnaast werden gegevens verzameld over de bevolking in haar geheel en ontstond er een onafgebroken aanwezigheid van artsen in een hiërarchisch bevoorrechte positie. (zie ook paragraaf 5). Een ander voorbeeld is de examinerende school die de basis vormde van de pedagogie als wetenschap.

In meer algemene zin willen we stellen dat het onderzoek een mechanisme impliceert waarin een bepaald type van machtsuitoefening is verbonden met een bepaald

de wijze van kennisproductie. In dit mechanisme kunnen we een drietal elementen onderscheiden:

Ten eerste zorgt het onderzoek ervoor dat de onderworpenen (subjecten) zichtbaar worden en blijven. Juist het onafgebroken gezien (kunnen) worden houdt het disciplinaire individu in zijn onderworpen staat. Het onderzoek sluit de onderworpenen (subjecten) in een mechanisme waardoor ze tot objecten worden.

Ten tweede betreft het individu, of individualiteit, door het onderzoek een veld van documentatie. Dankzij het documentatiesysteem dat het onderzoek begeleidt wordt het individu geconstitueerd als een te beschrijven en te analyseren object en wordt de continuering van vergelijkingssystemen mogelijk.

De technieken van notatie en registratie, het aanleggen van dossiers en het opstellen van tabellen en lijsten, waarmee we nu zo vertrouwd zijn, waren van beslissend belang: ze hebben de wetenschappen van het individu mogelijk gemaakt. Het ontstaan van de menswetenschappen moet waarschijnlijk in de weinig roemrijke archieven gezocht worden waarin het moderne systeem van dwang op de lichamen, de gebaren en de gedragingen staan beschreven.

Ten derde maakt het onderzoek met behulp van deze documentatietechnieken elk individu tot een 'geval'. Het geval is zowel object van kennis als aangrijpingspunt van macht. Het geval is het individu voorzover men het kan beschrijven, wegen, meten, en met andere gevallen kan vergelijken. Het geval is echter ook het individu dat men moet dressereren of corrigeren, dat men moet klasseren, normaliseren etc. Het geval is m.a.w. de individualiteit, zoals die met behulp van de beschreven disciplinaire technieken tot stand komt.

Het onderzoek vormt de kern van de procedures die het individu constitueren als effect en object van macht, als effect en object van weten. We kunnen stellen dat de individualiteit gevormd wordt door mechanismen van wetenschappelijk-disciplinaire aard. Alle psychologieën, -grafieën, -analyse, -hygiënes, -technieken en -therapieën vinden hun oorsprong in deze door het onderzoek gekonstitueerde individualiteiten. (10)

5.3.2. Disciplinair dispositief

Foucault stelt dat de disciplines zich over het gehele maatschappelijke veld hebben uitgebreid. Ze zijn ontwikkeld in bepaalde afgesloten ruimten maar hebben langzaam maar zeker de omtrekken van een algemene methode aangenomen.

Van discipline is zij "disciplinair dispositief geworden. (11) De disciplinaire dispositieven breiden zich in het gehele maatschappelijke lichaam uit: er ontstaat een disciplinaire maatschappij. De disciplinaire mechanismen maken zich los van de instellingen (de afgesloten ruimten) om 'vrij' en overal in de maatschappij te gaan werken. De massieve en compacte disciplines vallen uiteen in soepele controlemechanismen die men kan overplanten en aanpassen. Daarnaast gaan de gesloten disciplinaire apparaten naast hun specifieke en interne functies, een bewakingsrol naar buiten toe op zich nemen door controle uit te oefenen op hun directe omgeving.

(12)

De discipline kan niet langer gelijk gesteld worden met een institutie noch met een apparaat. Zij is een machtsstijpe en zij omvat een complex van instrumenten, technieken, werkwijzen, toepassingsvelden en doelwitten; zij is een technologie. Ze kan worden ingezet vanuit gespecialiseerde apparaten, door instituties die zich van disciplines bedienen (bijv. ziekenhuizen), door bestaande instituties die met behulp van deze technologie hun interne machtsmechanismen konden versterken (bijv. disciplineren van gezinsrelaties), door apparaten die de discipline tot beginsel van hun intern functioneren hebben gemaakt (bijv. bestuursapparaat), of, tenslotte, de staatsapparaten wiens voornaamste, maar niet enige, opgave erin bestaat de disciplineren van een gehele maatschappij door te voeren (politie).

5.4. Biopolitiek

In paragraaf twee stelden we dat la police het beheer van het sociale lichaam is. In dit beheer duikt een element op dat zich in de 17/18e eeuw zal doorzetten en steeds belangrijker zal worden: de bevolking. De bevolking is op te vatten als het aantal inwoners van een bepaald bewoonbaar oppervlak, maar ook als een verzameling van individuen tussen wie verhoudingen van samenleven bestaan, en die uit dien hoofde een eigensoortige werkelijkheid vormt: de bevolking bezit een groeipercentage, een sterftcijfer een ziektecijfer etc.

Daarnaast heeft een bevolking haar bestaansvoorwaarden: elementen die noodzakelijk zijn voor haar overleven, of elementen die haar ontwikkeling mogelijk maken en haar welzijn vergroten. Ogenschijnlijk gaat het om niets anders dan de som van individuele verschijnselen. Toch leest men er constanten en variabelen in af die kenmerkend zijn voor de bevolking en als men die wil veranderen dan zijn specifieke ingrepen nodig.

Een van de belangrijke problemen die naar voren gaat komen is de gezondheid van de bevolking. Bevolking betekent rijkdom, een bron van arbeidskracht etc. De gezondheid van de bevolking begint waarde te krijgen, wordt een economiseer grootheid, en een nieuw object van analyse en interventie (zie paragraaf 5).

Het leven en zijn mechanismen, het biologica, worden object van expliciete berekeningen en van kennis die de vorm van het menselijk leven veranderen. De soort, de homo sapiens gaat inzet worden van haar eigen politieke strategieën. Het biologica krijgt zijn weerslag in het politieke: de eugenetica komt op.

Duizenden jaren lang was de mens een levend wezen dat boven dien in staat was tot een politiek bestaan. De moderne mens evenwel is een wezen in wiens politiek zijn eigen bestaan als levend wezen in het geding is. Aldous Huxley's 'Brave new world' schetste de mogelijke consequenties van deze politiek.

Deze politiek die zich rond de bevolkingskromme centreert noemen we biopolitiek. Deze biopolitiek gaat gepaard met vormen van macht en kennis.

De toenemende administratieve controle op bevolkingsgroepen riepen nieuwe vormen van kennis in het leven. Foucault noemt voor Frankrijk het ontstaan van bepaalde vormen van weten:

- Een bestuurlijk weten: degenen die het staatsapparaat bestuurden vormden een weten dat zij accumuleerden. Zij wisten uit waarnemingen en onderzoeken hoe ze het best belasting, konden heffen, hoe de lasten berekend moesten worden, wie

er toe neigde de belastingen niet te betalen. Ze wisten uit welke bevolkingsgroepen men het best soldaten kon rekruteren etc.

- Een onderzoeksweten: over de demografische bewegingen van een regio, over de ambachtelijke technieken, technieken in de landbouw, over de gezondheidstoestand van bevolkingsgroepen. Deze onderzoeken geschieden aanvankelijk op instigatie van privé-personen. In de tweede helft van de 18e eeuw nam de staat deze onderzoeken over.

- Een inquisitieweten: de arrestatie van een individu werd steeds begeleid door een rapport over het gedrag van de arrestant.

In de 19e eeuw wordt het van belang dat iedere drager van macht ook een agent van de constitutie van weten zal zijn. Het uitvoeren van maatregelen, geven van opdrachten e.d. gaan gepaard met rapporten. Het rapport wordt de vorm van de relaties tussen macht en weten. Gekoppeld aan dit rapport kwam men tot de inrichting van een serie specifieke instrumenten van abstractie, veralgemening, taxaties en statistieken. (13)

Onder meer ten behoeve van het verzekeringswezen worden, sedert de 17e-eeuw, statistische gegevens verzameld en bewerkt. In ons land hielden bijvoorbeeld Johan de Witt en Christiaan Huygens zich daar mee bezig. In de bijgehouden statistieken, met name die van geboorte en dood, ging men regelmatigheden ontdekken. (14)

We zien hier een empirische wetenschap van de sociale verschijnselen verschijnen. De statistiek, later opgenomen in de wetenschap van de sociologie, wordt een van de belangrijkste kennisapparaten van de biopolitiek.

De statistiek heeft een niet te onderschatten bijdrage geleverd bij het bepalen van de vorm van wetten over de maatschappij en het karakter van sociale feiten.

Veel van de moderne categorieën waarmee we over mensen en hun activiteiten denken zijn ontwikkeld in een poging numerieke data te verzamelen en te verwerken. De statistiek heeft zo veel concepten en classificaties binnen de menswetenschappen veroorzaakt. Dankzij bijvoorbeeld de medische statistiek is een canonieke lijst van doodsoorzaken opgesteld gedurende de 19e eeuw.

Van grote invloed is wel het concept van normaliteit dat binnen de statistiek is ontwikkeld. Aan het eind van de 19e eeuw werd door K. Pearson de Gaussiaanse verdeling tot de normaalverdeling bestempeld. Via de statistiek worden machtsmechanismen van de biopolitiek verbonden met die van de discipline. Statistische feiten en de daarin geconstrueerde gemiddelden worden tot norm van individuen. Een te grote afwijking van de norm (dikwijls geoperationaliseerd als een afwijking groter dan één maal de standaardafwijking volgens de normaalverdeling) leidt tot disciplinaire ingrepen.

5.5. Gezondheidspolitiek

Van de menswetenschappen is de geneeskunde wel het succesvolste gebleken. De geneeskunde, als wetenschap van het normale en het pathologische, heeft zich in onze disciplinerende maatschappij vrijwel overal weten te vestigen: in het gezin, de school, de fabriek, de rechtspraak etc.

In het kort -en uiterst schematisch- willen we in deze paragraaf beschrijven hoe het geneeskundig dispositief het maatschappelijk veld heeft bezet en de bevolking in haar greep ingesloten weet te houden. Zij deed dit -vanaf de 18e eeuw enerzijds door de vorming van een apparaat dat de zorg voor de zieken als zodanig op zich kan nemen, en anderzijds door zich te nestelen in een bestuurlijk systeem dat zich het welzijn en de gezondheid van een bevolking ten doel stelt en van waaruit ze de bevolking permanent kan observeren, meten en verbeteren. De ziekte is hierbij een variabele die afhangt van een lange reeks van factoren.

In deze gezondheidspolitiek kunnen we de beide polen van discipline en biopolitiek samen zien komen en kunnen we een verstrengeling van macht en weten illustreren.

Het gezin is hierbij gebruikt als scharnier tussen de objectieve doelstellingen ten aanzien van de goede gezondheid van het maatschappelijk lichaam en het verlangen naar of de behoefte aan verzorging van de individuen (die tot disciplinerend wordt).

Het gezin gaat een continu, permanent, verzadigd, dicht fysiek milieu worden waarin het lichaam van het kind zich gekoesterd gesteund, en gestimuleerd weet. Het gezin wordt een begrensd en gelokaliseerd Pedagogisch apparaat waarin de gezondheid, in de eerste plaats die van het kind, een van de meest dwingende doelstellingen wordt.

Sinds het einde van de 18e eeuw behoren in ieder geval het gezonde, zindelijke en weerbare lichaam, de gezuiverde en gereinigde en geluchte ruimte, de medisch optimale verdeling van de individuen, van de kamers, de bedden, de huishoudelijke artikelen, de wisselwerking tussen 'verzorger' en 'verzorgde' tot de belangrijkste zedelijke wetten van het gezin. Rond het kind wordt een systeem van medische zorg georganiseerd waarvoor het gezin de morele verantwoordelijkheid en ten dele de kosten moet dragen. (15)

De artsen zullen iedereen de grondregels van de hygiëne moeten bijbrengen die een ieder omwille van zichzelf en de anderen in acht moet nemen: hygiëne van de voeding, hygiëne in de woning etc. De artsen worden hierbij ondersteund door instellingen die we nu als de eerste voorzieningen van maatschappelijk werk beschouwen.

De Maatschappij tot Nut van het Algemeen gaf bijvoorbeeld kookcursussen. De slechte voeding van de arbeiders en kinderen werd geweten aan gebrek aan kennis van de voedingsleer. Middels deze cursussen wilde men de huisvrouwen van een goede gezonde 'voeding overtuigen. Ook de armbezoekers die bedeelde gezinnen inspecteerden zagen toe op een verstandige inkoop en bereiding van het voedsel. Artsen klaagden over het feit dat vrouwen bij ziekte niet in bed bleven en weigerden zich in een ziekenhuis op te laten nemen. Er werden toen verenigingen voor Huisverzorging opgericht die huishoudelijke hulp verleenden. Het gezin kon zo draaiend gehouden worden zonder de positie van de vrouw in het gezin aan te tasten.

Tussen de huisartsen en de huisvrouwen begint zich een nieuw netwerk van relaties te ontplooiën, waarbij de huisvrouwen werden ingezet om de medicalisering in het gezin door te voeren en te handhaven.

Bij de bouw van arbeiderswoningen, vanaf 1900, werden woningopzichteressen aangesteld. Aan het woongedrag van de bewoners werden eisen gesteld die door advies en controle van de opzichteressen werden begeleid en afgedwongen. zij letten op de hygiëne in de woning, op het goede gebruik van de ruimten zoals scheiding tussen de slaapvertrekken van ouders en kinderen en van kinderen van verschillend geslacht, zij letten op de scheiding tussen keuken en woonkamer etc. De woningopzichteressen werden opgeleid aan de School voor Maatschappelijk Werk (opgericht in 1899).

Naast een hygiënisering (en moralisering) van het gezinsleven waren artsen actief op het gebied van de hygiënisering van de biotoop. Uitbannen van de uitbarstingen van epidemieën, daling van het ziektecijfer, verlenging van de levensduur waren hierbij doelstellingen. Van de kant van de geneeskunde betekende dit een aantal autoritaire ingrepen en controlemaatregelen.

De stedelijke ruimte gaat gemedicaliseerd worden. De ligging van de wijken, hun vochtigheid en belichting, de beluchting van de gehele stad, het riolerings- en afwateringsstelsel, situering van kerkhoven en abattoirs, de bevolkingsdichtheid etc. worden als factoren aangewezen die het ziektecijfer beïnvloeden.

Wijken die het dringendst gemedicaliseerd moeten worden) worden geïsoleerd (met behulp van o.a. cholera-statistieken). Ingrijpende veranderingen worden in deze wijken doorgevoerd. Grachten worden gedempt, rioleringen aangelegd, stratenplan gewijzigd etc. (16)

Als algemene techniek van de gezondheid gaat de geneeskunde een belangrijke plaats innemen in de bestuurlijke structuren. Over de maatschappij, haar gezondheid en ziekten, haar levensvoorwaarden, haar huisvesting en gewoonten begint zich een 'medisch-bestuurlijk weten' te formuleren dat als kiem heeft gediend voor de 'sociale economie' en voor de sociologie van de 19e eeuw.

Er ontwikkelt zich een medisch-politieke greep op de bevolking die men omgeeft met een hele reeks voorschriften, niet alleen de ziekte betreffend, maar ook de algemene bestaans- en gedragsvormen (voeding, drank, seksualiteit en vruchtbaarheid, wijze van kleden, inrichting van woning etc.).

De nieuwe hygiëniseringsproblemen hebben ook consequenties voor het hospitaal. Van een verzamelplaats van zieken en gebrekkigen moet ze nu in de nieuwe gezondheidspolitiek een plaats krijgen. Ze wordt omgevormd tot een genezingsmachine en gaat een nauwkeurig aangeduide rol vervullen ten opzichte van het gezin dat de primaire gezondheidsinstantie is geworden, alsook ten opzichte van het uitgestrekte en continue netwerk van het medische korps dat zich rond het gezin gaat situeren. Ook ten opzichte van de bestuurlijke beheersing van de bevolking krijgt het hospitaal een rol. In het hospitaal gaat een verbinding ontstaan tussen medisch weten en therapeutische effectiviteit waar genezing van ernstige gevallen mogelijk moet worden gemaakt.

Het hospitaal gaat een ondersteunende functie vervullen voor de permanente inkadering van de bevolking door het medisch korps. Door middel van het hospitaal kan dit korps overstappen van thuisverzorging naar het hospitaalregime. Tevens wordt het hospitaal de plaats waar het weten ontwikkeld wordt en de opleiding van de artsen plaats zal gaan vinden.

5.6. NOTEN bij hoofdstuk 5

1. In dit hoofdstuk baseren wij ons voornamelijk op een analyse van Foucault en studies van Doncelot en Pasquino, die op deze analyse gebaseerd zijn. De analyse van Foucault is geënt op de Franse situatie. Alle genoemde data's, tijdsperiodes slaan op de Franse situatie. De geschetste ontwikkelingen zullen voor Nederland in het algemeen een eeuw later gedateerd moeten worden. De industrialisatie heeft zich in vergelijking met Engeland en Frankrijk pas vrij laat doorgezet. Daarnaast is de voor Frankrijk typerende ontwikkeling naar een centralistische staat (Frankrijk wordt toch voornamelijk vanuit Parijs bestuurd) in Nederland anders verlopen. De hier gepresenteerde analyse willen we beschouwen als een boeiende werkhypothese op basis waarvan nog veel historisch onderzoek verricht zal moeten worden. Op de analyse van Foucault is overigens van Franse zijde (met name in M. Pierrot 'Prison impossible') kritiek gekomen op zijn empirische bronnenverzameling.
2. Doncelot en Pasquino spreken van respectievelijk 'la police' en van 'police'. In Ter Ellder Ure wordt de vertaling 'politie' gebruikt. Auteurs uit de 17e en 18e eeuw spreken van la police, polizei etc. Wij laten de Franse term 'la police' onvertaald omdat de vertaling 'politie' toch teveel aan de Mobiele Eenheid doet denken. Bij 'la police' moet veelmeer aan politiek, beleid, beheer en ook politie gedacht worden. Foucault is qua terminologie een andere weg ingeslagen. Hij spreekt van 'biomacht'. Om verwarring en een teveel aan termen te voorkomen hebben wij Foucaults biomacht gelezen als la police. We beseffen dat het om meer gaat dan een spel van termen, maar menen dat voor dit hoofdstuk een gelijkstelling van de termen biomacht en la police geen problemen levert.
3. Citaat is van J. van Justi, Grundsätze der Polizeiwissenschaft. Göttingen 1756. (geciteerd in Ter Ellder Ure no 30.)
4. De opvattingen over geluk en welzijn van de staat vinden we uitvoerig verwoord bij de zogenaamde utilitaristen zoals Jeremy Bentham en John Stuart Mill (resp. 1748-1832 en 1806-1873). Heel bekend is de uitspraak van J. Bentham: 'het doel van menselijk handelen is het grootst mogelijk geluk voor het grootst mogelijk aantal mensen'. Aan Bentham ontleent Foucault veel materiaal voor zijn analyse van de gevangenis, nl. het panoptisme.
5. Citaat van Georg Obrecht, president van de universiteit van Straatsburg in de 17e eeuw. Geciteerd bij Pasquino in 'Theatrum Politicum', die Obrecht noemt als een van de eerste (nog half utopische) verwoorders van het begrip la police.
6. Foucault is het oneens met 'die beroemde post-hegeliaan' dat de concrete existentie van de mens arbeid is. Want leven en tijd van de mens zijn niet op grond van hun aard arbeid, maar het zijn: lust, ongedurigheid, feest, rust, behoeften, toevalligheden, begeerten, gewelddadigheden, roverijen enz. Deze totale explosieve momentane en discontinue energie moet tot continue en voortdurend op de markt aangeboden arbeidskracht getransformeerd worden. Dit gebeurt middels

een disciplinair systeem waarvan de vorm die van de inbeslagname is, waarvan het doel de constitutie van arbeidskracht is, en het instrument het tot stand brengen van discipline en gewoonte is. Zie 'de macht en de norm', een kollege uit J973 van M. Foucault. 7. Zie 'Discipline and punish' van M. Foucault

8. Zie 'La police des families' van J. Doncelot

9. Ook voor de klassieke periode werden lichamen aan macht en dwang onderworpen. Nieuw zijn echter de technieken die worden toegepast. Het gaat nu bijvoorbeeld niet langer om lichamen en masse, maar om gedetailleerde dwang op onderdelen van het afzonderlijk_e lichaam. Het gaat nu ook niet meer om de betekenis-elementen van het gedrag maar om de effectiviteit van zijn bewegingen. De hele individualisering wordt omgedraaid. In maatschappijen als de feodale neemt de individualisering toe naarmate een hoger niveau van macht en soevereiniteit wordt bereikt (opklimmende individualiteit). Met de discipline slaat deze as om. Onder het disciplinair regime zien we een dalende individualiteit: terwijl de macht effectiever en anoniemer wordt, worden zij die aan haar zijn onderworpen, sterker geïndividualiseerd. En wel niet zozeer door verhalen waarin het individu wordt herdacht als wel door observaties waarin het individu gemeten wordt.

10. In de individualiserende werking van de discipline zien we een transformatie van het geweten. Het trainen van het lichaam voor productieve doeleinden brengt een specifiek geweten met zich mee. In de politieke anatomie van het lichaam vinden we de basis van de moderne moraal. De disciplinerende kracht laat de krachten van het lichaam stijgen in economische termen van nut en verkleint tegelijk dezelfde krachten in termen van gehoorzaamheid. Het scheidt macht van het lichaam. Deze scheiding brengt een bepaald soort geweten tot stand, een geweten dat te beschouwen is als dat deel van het lichaam dat tegen zichzelf is gekeerd. Een geweten is te beschouwen als de gevangenis van het lichaam, als een verinnerlijking van dwang door o.a. de hiërarchische bewaking. In dit geweten kunnen we het ontstaan van het moderne humanisme situeren.

Het humanisme verbindt de disciplinaire mechanismen met de soevereiniteitstheorie van het recht. Het humanisme zegt tegen de westerse mens: Zelfs als u de macht niet uitoefent kunt u toch soeverein zijn, of nog beter, hoe meer u ervan afziet de macht uit te oefenen en hoe beter u zich schikt in wat u wordt opgelegd des te meer zult u soeverein zijn. Het humanisme is het stelsel dat keer op keer die met onderwerping gepaard gaande soevereiniteiten heeft uitgevonden: de ziel (soeverein over het lichaam, onderworpen aan God), het geweten (soeverein als oordeelsvermogen, onderworpen aan de waarheid), het individu (soeverein als drager van zijn eigen rechten, onderworpen aan de wetten van de natuur of aan de spelregels van de maatschappij), de fundamentele vrijheden (innerlijk soeverein, uiterlijk gewillig en zich schikkend in het lot). Kortom het humanisme is alles waarmee men in het westen de machtswil heeft uitgesloten. De kern van het humanisme is de theorie van het subject/onderdaan.

11. Zie voor een toelichting op het begrip 'dispositief, hoofdstuk 2'over begrippen, taal spelen en discursieve formaties' van deze scriptie.

12. Zie paragraaf 5 van dit hoofdstuk en ook het slot van hoofdstuk 3 'waarheidsproductie en wetenschappelijke vertogen' van deze scriptie.

13. Foucault: Het is waar dat men niet tot de 19e eeuw heeft moeten wachten om te kunnen zien dat de macht zich omringde met een aantal raadgevingen en vormen van kennis, kortom met vertogen van individuen die min of meer door de macht gekwalificeerd en gerespecteerd worden. Dat soevereinen zich door pedagogen lieten omringen, dat koningen raad kregen van filosofen, geleerden of wijzen is niet pas voor de 19e eeuw typerend. Maar sinds de 19e eeuw is het weten als zodanig, per definitie institutioneel met een bepaalde macht toegerust. Het weten gaat uitgerust met een bepaalde hoeveelheid macht in de maatschappij functioneren. Zie 'de macht en de norm'

14. Twee Duitse dominees (Neumann en Süsslich) komen onder de indruk van de regelmaat van de statistieken die zij ambtshalve bijhouden. Zij zien hierin de hand van de voorzienigheid. Aan het eind van de 18e eeuw ziet men (Laplace, Quetelet) er een omvattend determinisme in dat al onze handelingen determineert. Het is echter niet de hand van de voorzienigheid maar de grote natuurwetten die determineren. Durkheim (ongeveer 1890) stelde dat de sociale wetten van bovenaf op de individuen inwerken met dezelfde onvermijdelijke macht als de zwaartekracht. De statistiek heette in Frankrijk morele wetenschap: de wetenschap van deviantie, kriminaliteit, zelfmoord e.d. Dit hangt ondermeer samen met de politiek van het utilitarisme dat zich in eerste instantie interesseerde in die zaken die het geluk van allen in de weg stond.

Aan het eind van de 19e eeuw worden sociale feiten, feiten die statistisch van karakter zijn. Ian Hacking komt in het artikel 'How should we do the history of statistics' tot de hypothese dat door de ontwikkeling van de statistiek het determinisme verdwijnt. S. Peirce (eind 19e eeuw) komt tot de gedachte dat we in een universum van kansen leven. Hacking ziet in het verdwijnen van het determinisme geen nieuwe plaats ontstaan voor vrijheid. Integendeel, er is sprake van een onder controle krijgen van de kans. Waar in 1800 de kans niet reëel was, is aan het einde van de 18e eeuw de kans iets reëels, maar precies daarom omdat men de vorm van de wetten heeft gevonden die de kans beheersen.

15. Voor een uitgebreide analyse van het netwerk van instituties die rond het gezin ontstaan en daarmee het gezin ook constitueren verwijzen we naar: J. Doncelot 'La police des familles'. Het artikel 'De normalisering van het gezinsleven' van Frits van Wel is hierop een aardige inleiding.

deel 3

andragologen op zoek naar hetzelfde

There is a war between the
ones who say there is a
war and the ones who say
that there isn't
(Leonard Cohen)

de dialoog tussen onderzoekers en onderzochten

inleiding

In dit derde en voorlopig laatste deel worden een aantal lijnen die in de vorige hoofdstukken uiteen werden gezet, opnieuw samengebracht. Niet zozeer om een afrondend afscheidswoord te schrijven, als wel om de gearticuleerde vragen aan te scherpen en in te zetten in een discussie.

Het strijdterrein dat we hierbij op het oog hebben wordt omlijnd door de wetenschapsdiscussies die de afgelopen jaren gevoerd zijn binnen de academische discipline van de andragologie.

In een kritiek op een aantal filosofische posities die binnen deze discussies werden en worden ingenomen, zullen vragen aan de orde komen die al eerder naar voren werden gebracht: vragen omtrent bepaalde taal filosofische opvattingen (zie ook hoofdstuk 2), het theoretisch en wetenschappelijk humanisme (zie ook hoofdstuk 4), de maatschappelijke strijd om de 'waarheid' waarin ook de wetenschappen ontwikkeld zijn (zie ook hoofdstuk 3).

De centrale invalshoek van het nu volgende verhaal, dat we hier opnieuw én anders willen vertellen, wordt gevormd door de thematiek van het eerste hoofdstuk: namelijk de vraag naar het samenspel van wetenschappelijke en andere maatschappelijke praktijken. Toegespitst op de andragologie betekent dit dat we na willen gaan hoe binnen de andragologische discussies de verbindingen tussen wetenschappelijke en andere praktijken gedacht, respectievelijk gerealiseerd worden.

De vraag naar de verhouding tussen de andragologische wetenschap en de andragologische praktijken is jarenlang een heet hangijzer geweest. Die verhouding heeft in de loop van de jaren op verschillende manieren een invulling gekregen. De middelen waarmee deze invulling langzamerhand gestalte kreeg willen we hier nader onderzoeken.

Praten en schrijven over DE andragologie is een onmogelijk iets. De andragologie is, net als andere wetenschappelijke disciplines, verdeeld en verspreid over verschillende discussies, (elkaar bestrijdende) posities en stellingnames. Als we over de andragologie schrijven pretenderen we niet dit gehele discussieterrein te bestrijken en te omvatten. De aandacht wordt hier gericht op de totstandkoming van een concept dat de afgelopen jaren in velerlei discussies een belangrijke en overheersende rol heeft gespeeld: een concept dat haar grond vindt in het 'emancipatorisch handelen'. Dit 'emancipatorisch handelen' vormt binnen de andragologie de basis van een specifieke invulling van de verhouding tussen wetenschappelijke en buitenwetenschappelijke praktijken.

Een eerste invulling: de andragologie als 'handelingswetenschap'

Het andragologische concept van het 'emancipatorisch handelen' heeft een lange geschiedenis. Een geschiedenis die hier, terwille van een beter begrip, in grote lijnen wordt geschetst. De andragologie wordt door veel andragologen gezien als een handelingswetenschap, al vanaf haar geboorte. (1966 Amsterdam). Als ze in het

midden van de jaren zestig als academische discipline wordt geïnstalleerd, wordt ze geschetst als een wetenschap die zich door middel van haar onderwijs en onderzoek moet gaan richten op de problemen van een aantal specifieke beleids- en praktijkvelden, in het bijzonder het welzijnswerk. Onder het welzijnswerk worden dan voornamelijk de terreinen van het maatschappelijk werk, het vormingswerk en het opbouwwerk verstaan.

Het andragologisch onderzoek moet inzicht verschaffen in de problemen op deze terreinen en, zo mogelijk, oplossingen of veranderingen initiëren door middel van deskundig advies. Het gaat hierbij zowel om vraagstukken in de beleidssfeer als om problemen van de praktijkwerkers.

Zo wordt een nieuwe wetenschap, de andragologie, geboren die van meet af aan verwickeld is in de problemen binnen de andragogische praktijken en zich bezighoudt met het initiëren van 'sociale veranderingsprocessen'. De steun van overheidswege uit is begrijpelijk: zij is aan het eind van de jaren zestig zelf volop bezig met het ontwerpen van een 'sociaal beleid'. Een beleid waarin, ter verlaging van de gerezen kosten, de verdere planning en rationalisering van de sociale sector centraal staan.

Het 'handelen' staat van meet af aan centraal in de andragologie. De eerste pioniers op andragologisch terrein (1) omschrijven het andragologisch onderzoek als een vorm van toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek met andragologische vraag- en doelstellingen: onderzoek gericht op praktijkwerkers in een van de bovengenoemde terreinen" en hun behoefte om door middel van onderzoek tot adequater handelen te komen. De andragologie kan op deze manier worden ingezet om het andragogische handelen te veranderen en te verbeteren.

Een eerste verbinding tussen wetenschappelijke en buitenwetenschappelijke praktijken wordt zodoende tot stand gebracht. De andragologie en de andragogische praktijken worden onder één noemer gebracht en tot eenheid gesmeed: 'handelen' vormt hiertoe het sleutelwoord.

In de loop van de zeventiger jaren ontwikkelt er zich een kritiek op dit eerste prille concept van de andragologie als een handelingswetenschap. (Inzet van de kritiek is het uitlokken van een discussie over de normatieve aspecten van de andragologische wetenschapspraktijk: met andere woorden een discussie over de maatschappelijke doelgerichtheid van de andragologie. Het eerste concept wordt fel bekritiseerd en tenslotte van de hand gewezen als een gevaarlijke variant van de Amerikaanse sociaaltechnologische planned-change gedachte. De andragologie dient zich niet langer 'blind' bezig te houden met sociale veranderingsprocessen, maar moet, geïnspireerd door de discussies omtrent de Duitse Kritische Theorie, de politieke context waarin deze processen zich afspelen expliciet in haar wetenschapsdiscussies gaan betrekken. Op deze manier wordt het dan mogelijk om binnen de andragologie, en binnen wetenschap in het algemeen, te discussiëren over de politieke implicaties van wetenschapsconcepten.

In deze discussie, waarin het vooral gaat om het profileren van de maatschappijkritische lading van de andragologie, wordt een nieuwe invulling gegeven aan de verhouding tussen wetenschappelijke en buitenwetenschappelijke praktijken. Een n-

vulling waarbij het andragologische handelingsconcept een nieuwe dimensie krijgt, namelijk die van de emancipatie'.

De discussie omtrent emancipatorische waarden en normen maakt het dan mogelijk om in de andragologische wetenschapspraktijken te komen tot een verantwoording van een bepaalde politieke keuze: een keuze voor die bewegingen in de samenleving die een potentiële bijdrage kunnen leveren aan de emancipatorische strijd tegen maatschappelijke onderdrukking.

De betrokkenheid bij het andragologische handelen blijft bestaan. Maar de andragologie dient als maatschappijkritische wetenschap niet alle handelen te ondersteunen en te begeleiden, maar moet zich gaan richten op vormen van emancipatorisch en bevrijdend handelen.

De introductie van emancipatorische intenties heeft binnen de andragologie verschillende gevolgen. In eerste instantie betekent het vooral een soort afbakening van de potentiële onderzoeksgroep. Het emancipatorisch onderzoek wordt bijvoorbeeld door Leenstra (2) omschreven als sociaal-wetenschappelijk onderzoek waarin het o.a. moet gaan om (1) het voorzien in de informatiebehoeften van individuen en groepen die vorm geven aan hun eigen leven en (2) het streven de communicatie maximaal open te houden voor de minder geprivilegieerden.

Anderen reageerden in een later stadium op deze stellingname door te zeggen dat de keuze, voor emancipatorische waarden en normen binnen wetenschap niet alleen de vraag oproept voor wie je onderzoek doet, maar ook hoe je onderzoek doet. De discussie omtrent emancipatorische waarden en normen wordt dan doorgetrokken naar de gang van zaken binnen het wetenschapsbedrijf zelf. Voor deze andragologen impliceert de solidariteit met emancipatiebewegingen (arbeiders, vrouwen, buurtbewoners, praktijkwerkers, enz.) een keuze voor bepaalde maatschappijkritische analyses en daaraan gekoppelde wetenschapsopvattingen. Dit betekent dan dat er ook nagedacht moet worden over de vraag wat voor soort onderzoek de toets van kritische wetenschapsbeoefening kan doorstaan.

In deze jaren ontwikkelt het actieonderzoek zich binnen de andragologie. Het wordt gezien als een potentieel middel om de politieke solidariteit met de emancipatiebewegingen in de onderzoekspraktijk daadwerkelijk te realiseren. Vooral omdat het actieonderzoek niet alleen een middel ter kennisverwerving is, maar zich leent als mogelijk instrument ter verbetering of verandering van de onderzochte situatie. Men ziet het actieonderzoek overigens niet alleen als een nieuw type onderzoek, maar als nieuw type van wetenschapsbeoefening. Men probeert dan ook de actieonderzoekgedachte wetenschapstheoretisch te onderbouwen. Een poging die het verst doorgevoerd is door van Dijkum e.a.

In dit deel 3 willen wij deze poging van C. van Dijkum e.a. aan een nader onderzoek onderwerpen. Waar wij in de nu volgende tekst spreken over actieonderzoek dan doelen wij op het model van actieonderzoek zoals dat door hen ontworpen is. (3) Via het concept 'emancipatorisch handelen', ingebed in actieonderzoek, wordt een verbinding tot stand gebracht tussen wetenschappelijke en andere maatschappelijke praktijken. In dit concept wordt de andragologie - en meer de sociale wetenschappen - geschetst als een wetenschap die door middel van haar theorievorming en onderzoekspraktijk de strijd waarin emancipatiebewegingen zijn verwickeld moet

verhelderen, ondersteunen en begeleiden. De andragologische praktijk en de praktijk van de emancipatiebewegingen wordt eenzelfde doel toegedacht: het bevorderen van de democratisering van de samenleving. In het licht van deze belofte worden theoretische en andere maatschappelijke praktijken tot een eenheid gesmeed. Ofwel, om in termen van van Dijkum e.a. te spreken, wordt de kloof tussen (academische) theorie en (maatschappelijke) praktijk overbrugd.

In een tweetal hoofdstukken willen wij deze eenheid zoals die in het actieonderzoek gerealiseerd wordt problematiseren.

De eenheid tussen wetenschappelijke en maatschappelijke praktijken tekent zich af in gemeenschappelijke doelen, namelijk bijdragen aan de oplossing van maatschappelijke problemen ter wille van de emancipatiebewegingen, terwille 'van de sociaal historische strijd tegen maatschappelijke onderdrukking.

Veel onduidelijker echter, ligt die eenheid bij de aangewende onderzoeksprocedure; in het model van actieonderzoek tekent zich een wereld van verschil af tussen onderzoekers en onderzochten.

Een wereld van verschil aan het oog onttrokken, weggeredeneerd door het hanteren van concepten als 'dialogoog', 'natuurlijke taal'. Deze wereld van verschil en de daarin vervatte machtsmechanismen tussen onderzoekers en onderzochten willen wij in dit deel onderzoeken.

We willen laten zien hoe in het model van actieonderzoek bepaalde terreinen van strijd buiten de orde gesteld worden.

In hoofdstuk 6, 'theorievorming en actieonderzoek', willen we vooral ingaan op de theorievorming binnen actieonderzoek. In dit hoofdstuk willen we laten zien hoe een strijd binnen de theoretische praktijk wordt ontkend en weggeschreven. Ook laten we in dit hoofdstuk zien hoe het verhaal van de onderzochten in een sociaal-wetenschappelijk verloop van de onderzoekers wordt opgenomen.

In hoofdstuk 7, 'de dialoog en de strijd om waarheid' willen we laten zien hoe in het model van actieonderzoek, middels de dialoog, een gelijkschakeling plaats vindt van verschillen tussen onderzoekers en onderzochten. Deze gelijkschakeling staat een analyse van de machtsmechanismen tussen onderzoekers en onderzochten in de weg en suggereert een niet bestaande gelijkwaardigheid. In dit hoofdstuk hernemen we onze stellingen over taal en waarheid zoals we die in de twee voorgaande delen uiteen hebben gezet.

Voor de lezers die minder op de hoogte zijn van het model van actieonderzoek geven wij in hoofdstuk 6 een beknopte samenvatting van de voor ons betoog relevante delen van het model van actieonderzoek.

NOTEN bij de inleiding

1. Zie M. Leenstra in 'Plaatsbepaling van andragologisch onderzoek'
2. Zie M. Leenstra in 'Plaatsbepaling 'van andragologisch onderzoek'.
3. Onze beschrijving van en kritiek op het model van actieonderzoek baseren we voornamelijk op:
 - (1) het boek van Cor van Dijkum, Ineke van Dobben de Bruyn en Eric Kats; Meppel 1981Daarnaast maakten we gebruik van:
 - (2) Actieonderzoek in de heksenketel, in de Andragogenkrant nr.8 (febr. 1982)
 - (3) Actieonderzoek, de kritiek op actieonderzoek, in de Reeks Andragologische Teksten Utrecht nr. 6 (juli 1982)
 - (4) Andragologisch onderzoek in ontwikkeling, in RATU nr. 1 (nov. 1980)
 - (5) Actieonderzoek in discussie, in Krisis nr. 8

Al deze artikelen zijn o.a. van de bovengenoemde auteurs. Tegen het in deze artikelen ontwikkelde model van actieonderzoek is onze kritiek gericht. Waar wij spreken over actieonderzoek en actieonderzoekers doelen we uitsluitend op bovengenoemde actieonderzoekers en hun model van actieonderzoek. Verwijzingen naar bovengenoemde artikelen worden aangegeven door een nummer en het nummer van de pagina's.

6. theorievorming en actieonderzoek

6.1. Inleiding

In dit hoofdstuk analyseren we het concept van actieonderzoek zoals dat uiteengezet is door C. van Dijkum e.a. We richten ons met name op de vraag hoe in actieonderzoek theorieën tot stand komen.

In onze analyse begeven we ons langs de grenzen van actieonderzoek en we zullen proberen aannemelijk te maken dat in actieonderzoek de gestelde eenheid van 'theorie en praktijk' niet gefundeerd kan worden; dat in actieonderzoek de machtsverhoudingen tussen onderzoekers en onderzochten niet opgeheven worden door het stellen van de zogenaamde kwaliteitseisen; dat actieonderzoekers een strijd in de theoretische praktijk miskennen en zij hun positie daarbinnen niet langer kunnen bepalen. Voordat we onze kritiek op het actieonderzoek geven, beschrijven we eerst het model van actieonderzoek, waarbij we ons met name richten op de definiëring van actieonderzoek en de theorievorming binnen actieonderzoek.

6.2. Het model van actieonderzoek

6.2.1. Het begrip actieonderzoek

Het actieonderzoek is niet langer meer één van de onderzoeksvormen binnen de sociale wetenschappen. Ook is het geen nieuw type van onderzoek voor 'linkse wetenschappers', dat zich ontwikkelt op basis van een eigen paradigma. DJ

In de discussie rond actieonderzoek gaat het veel eerder om een reconstructie van ideeën uit sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Actieonderzoek verschijnt als een kristallisatie van theorie en praktijk van onderzoek zoals dat met name in een drietal stromingen is uitgewerkt: de empirisch-analytische, de symbolisch-interaktionistische- en de marxistische stroming.

Middels actieonderzoek willen actieonderzoekers 'de kloof tussen (academische) theorie en (maatschappelijke) praktijk' dichten door uit te gaan van een nauwere band, van een nauwe wisselwerking tussen beide. Vanuit deze wisselwerking kunnen gefundeerde theorieën gevormd worden. (2. p. 38)

Actieonderzoek is in deze zin een plek bij uitstek voor theorievorming.

'Een actieonderzoeker zal (...) het probleem van het doen van onderzoek_ met name waar het gaat om theorievorming weer zelf moeten overdenken.' (3.p. 61)

Door het maken van systematische vergelijkingen tussen de theorieën en praktijken van de verschillende stromingen en een confrontatie hiervan met de praktijk van onderzoek proberen actieonderzoekers tot theorievorming te komen. Het voorlopige model van actieonderzoek is bijvoorbeeld op basis van zo'n systematische vergelijking tot stand gekomen. Toereikend zijn de theorieën uit de drie genoemde stromingen echter niet:

'Die (de bestaande theorieën) zijn echter vaak gebaseerd op een onderzoekspraktijk die voor actieonderzoek niet relevant is zodat ze weinig bruikbaar zullen zijn en men gevangen blijft in een vicieuze cirkel van de 'kloof tussen theorie en praktijk'.' (l.p. 162)

Theorievorming zal in actieonderzoek moeten plaats vinden. Gesteld wordt dan ook: 'Actieonderzoek betreft voor ons de discussie over de mogelijkheden en onmogelijkheden van het sociaal wetenschappelijk onderzoek in het algemeen.' (3.p.54, cursivering van ons) Actieonderzoek is derhalve niet langer als één van de onderzoeksvormen binnen de sociale wetenschappen te beschouwen, maar als dé onderzoeksvorm bij uitstek (op straffe anders in academische ivorentoertheorie te blijven steken). Discussiebijdragen over actieonderzoek waarin -in navolging van Althusser- een relatieve autonome praktijk van wetenschappelijke theorievorming ten opzicht van andere (handelings)praktijken wordt voorgesteld, worden dan ook fel afgewezen. (2) Voor een relatief autonome wetenschapspraktijk is bij actieonderzoekers geen plaats omdat zinvolle theorievorming alleen in directe wisselwerking tussen onderzoekers en emancipatiebewegingen plaats kan vinden. Tot zover enkele noties over de plaats van het begrip actieonderzoek zoals dat door C. van Dijkum e.a. ingevuld wordt

6.2.2. Empirische cyclus

In de verschillende stromingen heeft men het over een empirische cyclus die het basispatroon vormt voor wetenschapsbeoefening. In onderzoek is sprake van een confrontatie tussen ideeën (hypothesen, theorieën) over de werkelijkheid met dat wat men in die werkelijkheid kan aantreffen (feiten, gegevens_ objecten en subjecten), Deze confrontatie wordt uitgewerkt in een bepaalde volgorde, c. q. -in een empirische cyclus. Aangesloten wordt in actieonderzoek bij de Oost-Europese marxistische uitwerkingen van deze cyclus.

Het gaat om een empirische cyclus waarin de hypothesen worden gevormd met behulp van de logische en historische analyse, en de toetsing van hypothesen en de vorming van theorieën komen tot hun recht door middel van een soort genuanceerde falsificatie.

Deze cyclus willen we nu beschrijven door in te gaan op de probleemanalyse waarin de logische en historische analyse zich voltrekt, en door dB kwaliteitseisen te beschrijven die de genuanceerde falsificatie omgeven.

6.2.3. Probleemanalyse

In het vooronderzoek vindt een probleemexploratie plaats die uitmondt in een eerste formulering van het probleem, dat wil zeggen:

- a) de omschrijving van het handelingsdoel
- b) wat men al weet om dat doel te bereiken
- c) wat men daaromtrent niet weet (als vragen)

Het zal hierbij meestal gaan om een subjectieve formulering van het probleem. Dat geldt zelfs voor de aan te dragen wetenschappelijke termen (feiten, theorieën). Deze subjectieve formulering (ook van de wetenschappelijke termen) hoeft geen bezwaar te zijn als de onderzoekers het idee hebben dat deze subjectieve bepalingen voldoende objectieve grond hebben.

Na het vooronderzoek vindt er een fase plaats waarin het probleem geobjectiveerd en gepreciseerd wordt, dat er hypothesen gevormd kunnen worden en de richting van het onderzoek bepaald kan worden. Die objectivering gebeurt volgens twee invalshoeken: met behulp van de min of meer geformaliseerde sociaal-wetenschappelijke aanpak, zoals die tot uiting komt in de methode van logische en

historische analyse, en via de min of meer intuïtieve objectivering vanuit de alledaagse ervaring van de direct betrokkenen. (1, p. 53)

In de logische analyse moeten de actieonderzoekers zich druk maken over de logische zinvolheid van de gestelde vragen, moet men nagaan of er geen logische tegenspraken optreden bij de formulering van het probleem.

De gehanteerde begrippen worden gedefinieerd door het essentiële empirische materiaal aan te geven waarmee men het omschrijft, terwijl nieuw materiaal niets toevoegt (3). Bij deze begripsomschrijvingen sluit men aan bij de natuurlijke taal. Weliswaar gelden in de natuurlijke taal bezwaren van dubbelzinnigheid en onnauwkeurigheid maar omdat men zo makkelijker tot begripsovereenstemming komt, verdient deze wijze van omschrijven de voorkeur. Ondubbelzinnige en expliciete definities, zoals in de empirisch-analytische stroming, zijn niet nodig. De formele logica is dan te beperkt omdat daarin de samenhang tussen deel en geheel niet tot haar recht kan komen.

In het actieonderzoek kan men ervan uitgaan dat men, in de logische analyse, het probleem als geheel moet analyseren, dat wil zeggen:

- a) vaststelt wat de deelproblemen zijn en hoe die samenhangen;
- b) wat daarbij de korte en lange termijn problemen zijn;
- c) vaststelt wat de essentie is van een probleem, wat specifiek is voor de probleemsituatie en wat daar boven uitgaat, wat toevallig is en wat wetmatig, wat oorzaak is en wat gevolg.

Deze denkwijze wordt samengevat in het begrip 'theorie'. In de theorie tracht men de samenhang tussen de probleemsituaties, zoals die zich manifesteert in achterliggende oorzaken die op langere termijn duidelijk worden, te formuleren. Actieonderzoekers stuiten hierbij op een probleem:

'Dat betekent wel dat men die lange termijn op een of andere manier moet kunnen meenemen in het actieonderzoek en dat is in het wisselvallige onderzoeksveld vaak wel een probleem'. (1. p. ...)

Om de effecten op langere termijn te kunnen onderzoeken is een historische analyse nodig. In deze analyse komt men ontwikkelingstendensen op het spoor, dat wil zeggen het verband tussen oorzaak en gevolg, toevalligheid en wetmatigheid en tussen het algemene en het unieke in een probleemsituatie.

De logische en historische analyse hangen samen. De analyses gaan in elkaar over: je begint met een historische analyse maar het product daarvan is weer logisch en kan uitgangspunt zijn voor een nieuwe historische analyse. Gezocht wordt naar voorlopige antwoorden op de gestelde vragen in het probleem. Deze voorlopige antwoorden worden als hypothesen geformuleerd (of als vragen). Deze hypothesen dienen op een handelingsniveau te worden geformuleerd (en niet zozeer op een beschrijvend en empirisch niveau) willen ze bruikbaar zijn.

Naast de objectivering van het probleem op basis van de logische en historische analyse vindt de objectivering ook plaats vanuit de alledaagse ervaring. De probleemsituatie zoals die wordt ervaren door de betrokkenen is steeds uitgangspunt van onderzoek.

De onderzoeker probeert de alledaagse ervaringen van de betrokkenen tot zich door te laten dringen door middel van participerende observatie, het uitvoeren van bege-

leidings taken, enz. Een probleem hierbij is dat men zo makkelijk kan blijven steken op het individuele en subjectieve niveau en dat men niet toekomt aan de verwoording van het probleem in maatschappelijke en lange termijn termen. Gesteld wordt dan ook dat diepgang in de objectivering van de alledaagse kennis slechts wordt bereikt als men tevens de systematiek van de sociaal-wetenschappelijke probleem-analyse inschakelt.

Tot zover de probleemanalyse....

Men kan nu ten volle gaan handelen of eerst oplossingen op kleine schaal gaan uitproberen. De onderzoeksmatige component houdt nu in dat men kijkt naar het effect van het handelen of dat men een experiment gaat uitvoeren. De bedoeling is nu met behulp van de empirische cyclus informatie te genereren.

Voor het genereren van die onderzoeks informatie kan men gebruik maken van diverse onderzoeksmethoden.

Een deel van het vraagstuk van de selectie of de constructie van de juiste onderzoeksmethoden wordt opgelost bij de constructie van procedures die moeten zorgen dat de informatie bruikbaar is, of preciezer uitgedrukt, voldoet aan de kwaliteitseisen van actieonderzoek. De terugkoppeling van informatie is de kern van de methode van actieonderzoek en daarmee de kern van elke methode van actieonderzoek. (4)

Dit brengt ons op de kwaliteitseisen.

6.2.4. Kwaliteitseisen

Een andere pijler, naast de logische en historische analyse, wordt gevormd door de 'genuanceerde falsificatie'. Met behulp van de genuanceerde falsificatie worden hypothesen getoetst en theorieën gevormd. Deze falsificatie vindt plaats in een gestructureerde dialoog tussen onderzoekers en onderzochten. Deze dialoog is omgeven met kwaliteitseisen.

In het actieonderzoek gaat het om de gestructureerde dialoog tussen de onderzoekers en de doelgroep in het kader van de vaststelling van de voorlopige waarheid en de beslissing over het handelen. De dialoog is een consensusdiskussie. De consensus ontstaat als de empirische, logische en ethische evidenties zich uiteindelijk doorzetten.

'Argumenten moeten controleerbaar zijn: de uitspraken die men doet moeten empirisch, logisch of ethisch te identificeren, c.q. te funderen zijn. In de discussie wordt een logica van de genuanceerde falsificatie gehanteerd: betere argumenten (empirisch, logisch of ethisch) zullen het in een vrije discussie winnen van slechtere argumenten. (l. p. 33)

In het actieonderzoek zijn onderzoekers en onderzochten gelijkwaardig in de discussie en kunnen zij even objectief en subjectief zijn. Deskundigheid a-priori wordt niet geaccepteerd, maar vermoedelijk zijn de onderzochten het meest ter zake kundig wat betreft hun eigen ervaringen en belevingen en zijn onderzoekers vooral deskundig als het gaat om verzamelen, analyseren en presenteren van informatie (l. p. 35)

De terugkoppeling van onderzoeks informatie vormt de kern van de procedures om de kwaliteit van het onderzoek te bewaken en te controleren. Door middel van de kwaliteitseisen wordt met andere woorden, de controle van het onderzoek in han-

den van onderzoekers én onderzochten gelegd. De kwaliteitseisen beschermen als het ware het communicatieproces.

De kwaliteitseisen, die ontwikkeld zijn in confrontatie met de kwaliteitseisen van verschillende stromingen, luiden als volgt:

- het kader waarin de informatie wordt aangeboden en geïnterpreteerd, wordt expliciet geformuleerd en is partijdig
- de praktische invulling van die partijdigheid is congruent met de praktische invulling van de partijdigheid door de doelgroep
- de aangeboden informatie is helder, herkenbaar, consistent en levendig
- de aangeboden informatie is generaliserend
- de verwerking van de informatie (selectie en beoordeling van het 'ruwe' materiaal) is navolgbaar.

6.3. Kanttekeningen bij theorievorming in het actieonderzoek

We hebben gezien dat in het model van actieonderzoek de probleemanalyse een belangrijke plaats inneemt. In deze analyse wordt immers het handelingsplan geformuleerd, worden de wegen aangegeven waarlangs gehandeld kan worden (of geëxperimenteerd) .

We zullen in deze paragraaf deze probleemanalyse bekritisieren en vooral ook stil blijven staan bij de in de analyse vervatte theorieopvatting.

Deze theorieopvatting is belangrijk want, in weerwil van de stelling dat de ervaringen en opvattingen van de onderzochten uitgangspunt zijn van het onderzoek, blijkt een sociaal-wetenschappelijk vertoog uitgangspunt. We zullen proberen dit eerst aannemelijk te maken.

In de probleemanalyse wordt de alledaagse ervaring, de subjectieve probleemformulering geobjectiveerd, er is met andere woorden in de probleemanalyse sprake van de herformulering van een probleem.

Al bij de eerste subjectieve formulering van het probleem in het vooronderzoek kijkt de onderzoeker of hij een 'objectieve ondergrond' kan vinden van het probleem. Hij kijkt met andere woorden, of hij de probleemformulering van de onderzochten voor zichzelf kan vertalen in het raamwerk van 'wetenschappelijke termen' (feiten en theorieën). Pas op grond van zo'n 'ondergrond' kan de onderzoeker het probleem als probleem beschouwen en kan een onderzoeksrelatie tot stand worden gebracht. In de probleemanalyse - een fase in het onderzoek - vindt de herformulering of objectivering van het probleem plaats. Deze herformulering geschiedt met behulp van een min of meer geformaliseerde sociaal-wetenschappelijke aanpak, zoals dat tot uiting komt in de logische en historische analyse. Daarnaast vindt deze herformulering óók plaats op grond van de ervaringen van de onderzochten. Maar deze ervaringen worden door de auteurs gelezen en beoordeeld in het licht van de systematiek van de sociaal-wetenschappelijke probleemanalyse omdat het gevaar anders te groot is te blijven steken op een individueel en subjectief niveau. (I. p. 60) (5)

Bij de probleemanalyse staat de sociaal-wetenschappelijke aanpak centraal en niet de ervaringen van de onderzochten. Deze ervaringen zijn weliswaar startpunt van

het probleem, en daarmee ook startpunt van theorievorming, maar deze ervaringen worden uiteindelijk opgenomen en geïnterpreteerd in een sociaal-wetenschappelijk vertoog. Wat resulteert is een sociaal-wetenschappelijk probleem en niet het probleem van de onderzochten.

Hoe ziet nu die sociaal-wetenschappelijke procedure eruit die tot het geherformuleerde probleem leidt? We zullen wat langer stil blijven staan bij de logische en de historische analyse die de belangrijkste procedure vormen van de probleemanalyse.

Als eerste wordt in de logische analyse het probleem getoetst, of liever opnieuw geordend volgens de regels van de logica. Onduidelijk blijft welke regels van welke logica. Aangesloten wordt bij de formele logica, maar ook bij de logische analyse, bij de regels 'zoals die met name scherp zijn gesteld in de marxistische stroming'. Hierbij gaat het vooral om de Oost-Europese marxistische stroming. Een stroming die uitgaat van een dialectische logica. Een logica die afwijkt van de formele logica. (6) Welke logica hier ook in het spel is, het probleem wordt in ieder geval aangepast aan regels van een wetenschappelijk denken.

Vervolgens worden de begrippen gedefinieerd en het probleem binnen een specifiek kader gebracht. Het probleem wordt uit een gelegd in deelproblemen, en in korte en lange termijn problemen. De essentie van het probleem wordt vastgesteld: dat wil zeggen wat specifiek is voor de probleemsituatie en wat daar boven uitgaat, wat toevallig en wetmatig is, wat oorzaak en gevolg.

Bij deze fase in de probleemanalyse willen we nu uitvoerig stil blijven staan. Met name de wijze waarop de begrippen gedefinieerd worden willen we bekritisieren. Achtereenvolgens gaan we in op 'de empirie' en op de 'natuurlijk taal', de , twee begrippen die de pijlers vormen van het actieonderzoek. En daarmee ook de pijlers waarop theorieën geformuleerd kunnen worden.

6.3.1. De empirie

De begrippen worden gedefinieerd aan de hand van hun empirisch gehalte (en in de natuurlijke taal, maar daarover later meer) en bijvoorbeeld niet aan de hand van een theoretisch kader waarbinnen begrippen een plaats hebben.

Deze door actieonderzoekers gehanteerde definiëring veronderstelt dat waarneming tout court mogelijk is, dat menselijke zintuigen als bron en oorsprong van kennis gezien kunnen worden.

Volgens ons is zo 'n opvatting niet houdbaar. Wetenschappers werken altijd met bepaalde beelden en begrippen om hun gedachten en waarnemingen te kunnen articuleren. Deze beelden en begrippen staan niet op zichzelf, maar verwijzen altijd naar een zekere theoretische context waarin ze hun plaats en betekenis hebben.

Deze theoretische context, waaraan de beelden en begrippen dus zijn ontleend, schrijft de wijze voor waarop er wordt waargenomen en waarop het waargenomen object door middel van abstracties in de theorie gerepresenteerd wordt.

Waarneming tout court is dan ook niet mogelijk: bij elke waarnemingsact is er een methode van waarneming in het spel die de waarnemingen en ervaringen theoretisch structureert en bepaalt. Waarneming is dus altijd theoriegebonden, de methode schrijft het theoretisch keurslijf voor waarin de werkelijkheid wordt geformuleerd. Binnen de wetenschappen gaat het dan ook niet om subjectieve waarnemingen, maar om de verschillende wetenschappelijke theorieën die circuleren. Zij zijn

bepalend voor wat er in het proces van wetenschappelijke theorievorming gebeurt. (7) Actieonderzoekers verstrikken zich zo, vanuit onze optiek, in een cirkeldefinitie waar zij zelf tegen waarschuwen.

Het begrip is gedefinieerd aan de hand van het hand van het empirisch materiaal dat pas in een begrippenapparaat ontstaat. Het probleem dat hier aan de orde is, is de verhouding tussen de woorden en de dingen, waar we nu verder op in zullen gaan. (8)

Er wordt uitgegaan van een correspondentie tussen woorden en dingen. Begrippen corresponderen met de empirie, met feiten. Niet iedere uitspraak stemt hierbij overeen met een object. Het object is opgebouwd uit twee elementen waarvan het een wezenlijk en het ander onwezenlijk is.

Als we bijvoorbeeld kijken naar de probleemanalyse dan valt een probleem uiteen in toevallige en wetmatige elementen, het essentiële en het niet-essentiële.

Het wezenlijke en het onwezenlijke element moeten onderscheiden worden zodat de onwezenlijke omhulling van het object verwijderd kan worden en zijn innerlijke kern als het wezenlijke overblijft.

Van ware uitspraken, van kennis, is sprake wanneer de onderzoeker erin slaagt dit werkelijke te isoleren en op te nemen. Hier stuiten we al op grote problemen. Hoe namelijk dit wezenlijke te isoleren?

Hiervoor zijn wetenschappelijke procedures opgesteld, die echter noodgedwongen niet in de empirie gevestigd kunnen zijn maar berusten op theoretische vooronderstellingen.

We zien bijvoorbeeld dat actieonderzoekers het wezenlijke en het niet-wezenlijke van een probleem kunnen analyseren, omdat zij uitgaan van een bepaalde maatschappij theorie waarin de behoeftebevrediging een centraal element is. Vanuit verschillende theorieën (die net zo goed door "empirisch onderzoek" gefundeerd zijn) wordt het begrip behoeftebevrediging zwaar gekritiseerd. Deze discussie, deze strijd in theorieën is niet goed mogelijk te voeren binnen het model van actieonderzoek. De correspondentie tussen een begrip en object wordt door middel van waarheid vastgesteld.

Actieonderzoekers stellen dan ook dat 'waarheid een eigenschap is van een uitspraak over de werkelijkheid, die de overeenstemming van die uitspraak met het bestreken werkelijkheidsgebied aangeeft. Bijvoorbeeld de uitspraak 'het regent' is waar als het ook regent buiten.' (2. p.41)

We zien hier een opvatting waarin woorden, begrippen representaties zijn van objecten in de werkelijkheid. Een begrip drukt hierbij iets essentieels uit over objecten, situaties in die werkelijkheid. Dit laatste -het aanduiden van het gemeenschappelijke in situaties- zien we bijvoorbeeld terug in het woord actieonderzoek. Het woord actieonderzoek zou het gemeenschappelijke, een essentie van een lange reeks van onderzoeken aanduiden. Zo ook het woord emancipatiebeweging, dat het gemeenschappelijke van een veelheid van groepen moet duiden. (9)

In de andragogie lijkt het een unificerend begrip te zijn dat alle groepen omvat waarin progressieve agogen interveniëren. In overheidsverhalen lijkt het begrip een aanduiding te zijn van een strategie van gelijkmaking: afwijkende groepen moeten aan de heersende orde gelijk worden gesteld (dat wil zeggen een inpassing in een mannelijke en blanke symbolische orde).

We zien dat emancipatie een begrip is dat veelvuldig in verschillende verhalen opduikt en voortdurend in betekenis verschuift.

Het zoeken naar de essentie van een begrip in de verschijnselen is zoeken naar iets dat er niet is. Het is met andere woorden een metafysische onderneming.

Begrippen verwijzen naar andere begrippen, ze zijn ingebed in een discours. Een discours dat zijn eigen regels en samenhang kent (taalregels als syntaxis, denkrege- als logica, betekenissamenhangen etc.). Het discours kan weliswaar over niet-talige werkelijkheden worden gelegd (dat gebeurt ook steeds) maar daarmee kun je nog geen overeenkomst tussen de regels en verbanden in het discours en de verschijnselen leggen.

Allerlei talige zaken zijn niet in het 'werkelijke' terug te vinden zoals bijvoorbeeld woorden die verbanden tussen woorden uitdrukken (woorden als omdat, dus, door-dat, oorzaak, gevolg etc.).

Het voorbeeld 'het regent is waar als het ook buiten regent' hoeft lang niet altijd waar te zijn. Het woordje het is onbepaald, dat wil zeggen een specifieke plaats wordt er niet mee aangeduid. Iemand kan lekker droog in de zon zitten en toch stellen 'het regent' zonder dat zijn uitspraak onwaar hoeft te zijn (er is altijd wel een plek op de wereld waar het regent).

Als met de geciteerde waarheidsdefinitie gesuggereerd wordt dat ware uitspraken alleen gedaan kunnen worden als tegelijk de gebeurtenis plaatsvindt ('Het regent' is waar als het ook regent buiten) dan kunnen vragen gesteld worden naar de functie van taal. Het lijkt weinig zinvol om lopend in de regen te constateren dat het regent. Uitspraken worden in het algemeen gedaan als 'dat waarover gesproken wordt' afwezig is.

Of een uitspraak waar is hangt af van de plaats die de uitspraak in het verhaal inneemt (eenzelfde uitspraak kan in het ene vertoog waar zijn en in een ander ver- toog niet). Betekenissen worden ontleend aan de context van een woord, aan het verschil ten opzichte van andere woorden, aan de plaats die het inneemt in het ver- haal, en betekenissen worden niet ontleend aan de 'dingen'.

Met behulp van operationalisaties willen actieonderzoekers de empirische basis aan- geven waarop begrippen berusten (l. p65 - 66).

Hier wordt echter voorbij gegaan aan de betekenisverschuivingen die bij iedere stap in de operationalisatie plaatsvindt.

Er is geen empirie die tot mensen spreekt, die gelezen kan worden. Verbanden tus- sen verschijnselen worden in het discours gemaakt.

In het denken, of liever in het weten, wordt bijvoorbeeld een eenheid tussen ver- schijnselen gedacht. (Dat alles met alles samenhangt is een element van het dis- cours en kan niet aan de orde der dingen worden toegeschreven). Het discours wordt als een raster over een discontinue, gefragmenteerde wereld gelegd, waar- door verbindingen gedacht, reeksen van oorzaak en gevolg, classificaties opgesteld worden.

Pas in het discours kunnen we de wereld als een eenheid zien en beheersen (10), pas in het discours wordt bijvoorbeeld een veelheid van groepen samengebracht onder de noemer emancipatiegroepen (hierbij kunnen we zien dat in het kader van klassenstrijd andere groepen met elkaar verbonden worden dan in het kader van seksestrijd..en dat beide strijden om hun waarheid, dat wil zeggen inzet van politie-

ke strijd zijn) .

Foucault heeft geanalyseerd dat dit raster, voortgebracht in het discours, door de eeuwen heen transformeert. Deze transformaties laten zien dat de verbinding tussen de woorden en de dingen histories is, dat iedere periode haar eigen verbindingen, haar eigen waarheid kent. Dit geldt niet alleen historisch maar ook nu door het bestaan van een veelheid van vertogen, van disciplines die hun eigen ordening en waarheid kennen.

De strijd om waarheid die hiermee gepaard gaat kan door actieonderzoekers niet goed geanalyseerd worden als zij de fundering van waarheid zoeken in iets dat buiten het discours, dat buiten theorieën ligt, namelijk in de empirie.

De machtswerkingen binnen het discours, de regels, de interne ordening, worden door actieonderzoekers niet onderzocht.

Dit maakt het voor actieonderzoekers mogelijk om te spreken over 'natuurlijke taal'.

6.3.2. Natuurlijke taal

Dit brengt ons op de tweede pijler van de definitie van begrippen zoals die in het actieonderzoek ontwikkeld worden. Bij het definiëren van de begrippen zoeken actieonderzoekers - naast de empirische basis - aansluiting bij de 'natuurlijke taal'. Bij dit concept 'natuurlijke taal' plaatsten wij grote vraagtekens. (11) We nemen aan dat actieonderzoekers met de natuurlijke taal die taal bedoelen zoals die door onderzochten gesproken wordt.

Dan nog blijven er vele vragen. Behalve dat onderzoekers voor iedere nieuwe groep onderzochten opnieuw hun begrippen moeten definiëren, spreekt iedere groep onderzochten vele talen.

De alledaagse taal, zoals die door een individu gesproken wordt, bestaat uit vele vertogen: fragmenten uit bijvoorbeeld kranten, eigen indrukken, theoretische noties (praktijktheorieën), enz. Daarnaast kan er nog een onderscheid gemaakt worden tussen bijvoorbeeld het eigen dialect, de schooltaal, de straattaal, de werktal of de standaardtaal die de onderzochten tegenover vreemden (de onderzoekers) zullen spreken.

Onderzoeken hebben aangetoond dat onderzochten tegenover onderzoekers een ander woordgebruik hanteren dan onder elkaar: het taalgebruik is situatiegebonden. In een min of meer formele spreesituatie en tegenover mensen met een hogere sociale positie zal de spreker (de onderzochten) zoveel mogelijk de standaardtaal spreken en af willen zien van de eigen taal (12)

In het actieonderzoek speelt dit een rol. De onderzoeker kan de gestructureerde dialoog wel als informeel ervaren vanuit zijn eigen positie, voor de onderzochten kan deze situatie formeel van karakter zijn en zullen zij zoveel mogelijk hun woordgebruik aanpassen aan de standaardtaal.

Stellen dat de onderzoeker door aan te sluiten bij de alledaagse taal van de onderzochten makkelijk tot begripoverstemming kan komen, berust ons inziens op naïviteit. Dezelfde naïviteit die taalonderzoekers ertoe bracht de alledaagse taal van bijvoorbeeld etnische minderheden of arbeiderskinderen af te doen als simpel en primitief. (13) Het gebruik van bijvoorbeeld de dubbele ontkenning in de taal van Noord-Amerikanen negers bracht onderzoekers ertoe te beweren dat negers niet

logisch kunnen denken.

De dubbele ontkenning (bijvoorbeeld *it ain't no cat, can't get in no coop*) is echter een structureel kenmerk van die taal. Talen van etnische minderheden, van arbeiders e.a. hebben regels en structuren die afwijken van de standaardtaal en is zeker geen verarmde versie van de standaardtaal. (14)

Het makkelijk tot begripsovereenstemming komen zal ook eerder betekenen dat de onderzoekers en de onderzochten ieder het hunne bij het begrip zullen denken. Beide zullen het begrip een eigen plaats geven in hun vertoog. (15)

De onderzoeker kan wel stellen aan te sluiten bij de taal, de begrippen en de context van de onderzochten, maar kan dat niet realiseren. Hij spreekt hun taal niet, heeft hun ervaringen niet en verkeert in een andere positie en context.

Actieonderzoekers gaan daar ook vanuit als we bekijken hoe in het vooronderzoek het probleem geformuleerd kan worden. De onderzoeker moet bij het door de onderzochten subjectief geformuleerde probleem een 'objectieve ondergrond' signaleren, dat wil zeggen kijken of het probleem in te passen is in een sociaal-wetenschappelijk vertoog van de onderzoeker. Door het stellen van de 'natuurlijke taal' verdwijnen verschillen tussen onderzoekers en onderzochten. Er wordt een overeenstemming gesuggereerd die er niet is. Dat de onderzoeker vanuit een eigen sociaal-wetenschappelijk vertoog spreekt verdwijnt uit het gezicht.

6.3.3. Maatschappijopvatting

We hebben de theorieopvatting van actieonderzoekers bekritiseerd door de fundering van begrippen te problematiseren. In deze paragraaf richten we ons op de problemen die geanalyseerd worden. Actieonderzoekers bepalen de problemen die zij analyseren aan de hand van hun maatschappijopvatting. Er bestaat dan' ook een nauwe band tussen de probleemformulering (en theorievorming) en de maatschappijanalyse van de onderzoekers. We zullen de maatschappijopvatting van de actieonderzoekers weergeven:

'Er is sprake van een maatschappelijk probleem (dat zijn de problemen die binnen het actieonderzoek opgepakt moeten worden; red.) als er een tegenspraak is ontstaan tussen de maatschappelijke behoeften die bevredigd kunnen worden en de maatschappelijke behoeften die daadwerkelijk bevredigd worden.

Als dat het geval is, is er een doel van handelen te stellen, waarvan men weet dat het te bereiken is, maar waarvan men nog niet weet hoe het te bereiken is. De bij de probleemsituatie betrokkenen hebben er behoefte aan dit niet-weten met behulp van onderzoek te lijf te gaan. Bij dit soort problemen willen actieonderzoekers niet blind zijn voor het wetenschappelijk te constateren feit dat behoeftebevrediging in onze maatschappij ongelijk en onrechtvaardig verdeeld is, waardoor de maatschappelijke ontwikkeling dreigt te ontaarden in een oncontroleerbare en catastrofale ontwikkeling. Uitgaande van het primaat van de redelijkheid kiezen actieonderzoekers partij tegen onredelijkheid en vóór maatschappelijke groeperingen die dat ook doen, c.q. kiezen actieonderzoekers partij voor emancipatiebewegingen.' (I. p. 32) Onderzoek voor andere bewegingen dan emancipatiegroepen wordt zo irrationeel:

'Kennisverwerving is niet los te zien van het belang dat men heeft, een belang dat

de kennishorizon en kennisvertekening bepaalt. Dat betekent dat wetenschappelijk onderzoek dat gekoppeld is aan een irrationeel deelbelang (bijvoorbeeld van een overheersende klasse) waarschijnlijk irrationele kennis zal produceren. Een onpartijdige opstelling is in principe onmogelijk, zodat het zaak wordt te kiezen voor een zo rationeel mogelijk belang. Er is te bewijzen (Klaus 1973) dat het belang van een emanciperende groep waarschijnlijk rationeler is dan van een groep die onderdrukt' (l. p. 77). Bij enkele vooronderstellingen die in deze opvatting liggen vervat zullen we kanttekeningen plaatsen, waarna we deze maatschappijopvatting verbinden met de definitie van actieonderzoek.

Er wordt een maatschappijbeeld geschetst dat gekenmerkt wordt door vooruitgang, rationaliteit (16) en subjectcentrisme (17). Er is sprake van een maatschappelijke ontwikkeling die in aanzet rationeel is, maar wordt verstoord door irrationele deelbelangen van bijvoorbeeld een overheersende klasse.

De maatschappelijke ontwikkeling die door irrationaliteit bedreigd wordt kan door het doelbewust handelen van emancipatiegroepen op basis van hun rationaliteit op het goede spoor gezet worden. De belofte van een vrije en democratische samenleving kan dan worden ingelost. Het is de opdracht van de sociale wetenschappen aan te sluiten bij die ontwikkeling door de ondersteuning van emancipatiebewegingen.

De empirie is hier zo te zien een manifestatie van een historische ontwikkeling (het menselijk emancipatieproces). Deze ontwikkeling wordt gedragen en voortgestuwd door het handelen van de onderdrukten gebaseerd op rationele kennis, die in dat handelen door onderdrukten en solidaire onderzoekers ontwikkeld wordt.

De mens, of liever gezegd de onderdrukten en hun wetenschappers, worden als grondslag van de kennis en verandering gedacht. Zowel de mogelijkheidsvoorwaarden van ervaring als de historische voorwaarden van kennis hierover, worden in de 'mens gelegd. De mens verschijnt als subject en object van kennis tegelijkertijd.

In deze opvatting wordt voortdurend geprobeerd het empirische op het transcendentale vlak (het niveau van het denken van de mensen) te laten gelden.

We zien dit in de wijze waarop een maatschappelijk probleem wordt gedefinieerd: 'Er is sprake van een (maatschappelijke) probleemsituatie als er een tegenspraak is ontstaan tussen de (maatschappelijke behoeften die bevredigd kunnen worden en de (maatschappelijke behoeften die daadwerkelijk bevredigd worden'. (1.p.31) 'Behoeft' is een begrip dat behoort tot de voorstellingswereld van de mensen. de mens kent behoeften die bevredigd moeten worden. Vanuit die voorstelling, vanuit het blikveld van de mens, wordt dan de maatschappij begrepen. Problemen worden verklaard uit de mens, vanuit zijn tekort aan behoeftebevrediging, en niet vanuit de maatschappelijke structuren zelf, vanuit een discontinue gefragmenteerde wereld.

Theorievorming binnen actieonderzoek zal binnen een paradigma van subjectcentrisme, rationaliteit en finaliteit (18) gevangen blijven. Deze begrippen vormen de grenzen van een wereldbeeld dat geschetst wordt waarbinnen het actieonderzoek en daarmee de hele wetenschappelijke onderneming, een plaats krijgt toebedeeld. Theoretische praktijken die zich buiten deze grenzen begeven zullen door actieonderzoekers afgedaan worden als niet relevant.

'Die (bestaande theorieën; red.) zijn echter vaak gebaseerd op een onderzoeksprak-

tijk die voor actieonderzoek niet relevant is, zodat ze weinig bruikbaar zullen zijn en men gevangen blijft in de vicieuze cirkel van 'de kloof tussen theorie en praktijk'.'
(1. p.162)

Als actieonderzoek dan gedefinieerd wordt als dé plaats waar de sociaal-wetenschappelijke discussie zich af moet spelen, is er geen plaats meer voor theorieën die zich buiten de door actieonderzoekers gestelde grenzen begeven. Zo zal er binnen de sociale wetenschappen geen plaats meer zijn voor onderzoek en theorieontwikkeling die het concept 'handelend subject' problematiseren, die de 'rationaliteit' onderzoeken, enz. Voor een ideologietheorie of voor de psychoanalyse is geen plaats meer, omdat deze theorieën niet binnen de vooronderstellingen van actieonderzoekers passen. Actieonderzoekers eisen de theoretische praktijken voor zich op en willen andersoortige theorievorming buitensluiten.

De wetenschaps- en maatschappij opvatting van actieonderzoekers vormt het kader waarbinnen gewerkt moet worden. We vragen ons af hoe zij dit resoluut buitensluiten uitwerken in andere maatschappelijke praktijken. Actieonderzoekers sluiten immers in hun onderzoek ook die opvattingen buiten die niet binnen hun maatschappijvisie vallen.

6.4. NOTEN bij Hoofdstuk 6

1). In het artikel 'kritiek op actieonderzoek' wordt geschetst dat actieonderzoek is ontstaan binnen de bestaande wetenschapsstromingen en dat derhalve actieonderzoek niet als een eigen paradigma beschouwd kan worden. Actieonderzoekers moeten de confrontatie met de bestaande onderzoekspraktijken aangaan, omdat hun problemen de problemen van de zogenaamde 'normale' wetenschappelijke discussie vormen. (3. p. 47)

2). In het artikel 'kritiek op actieonderzoek' wordt heftig gepolemiseerd tegen Althusser en al de discussiebijdragen in met name Tijdschrift voor Vrouwenstudies, Psychologie en Maatschappij, Krisis, Wetenschap en Samenleving, waarin uitgegaan wordt van een onderscheid tussen wetenschappelijke en politieke praktijken. In het artikel wordt gesteld dat bij Althusser de theoretische kennis volslagen onafhankelijk is van de werkelijkheid (p. 57). Op basis van deze ons inziens onnauwkeurige lezing van Althusser, vinden de auteurs de wetenschapsopvatting van Althusser idealistisch en positivistisch, hetgeen ze verwerpen. Nu zouden wij ons nog wel kunnen vinden in de kwalificatie idealistisch, maar niet op basis van de in het artikel geleverde argumentatie. Onze kritiek geldt de waarheidspretentie (kennis van de werkelijkheid) die Althusser aan de wetenschap toeschrijft (in tegenstelling tot de ideologie die noodzakelijk imaginair is volgens Althusser) en niet de claim op een eigen wetenschappelijke praktijk. Een 'eigenstandigheid' die tal van verbindingen kent met andere maatschappelijke praktijken, die wij in deze scriptie probeerden te exploreren.

3). Bij de wijze van definiëring van begrippen is aansluiting gezocht bij de symbolisch interactionistische stroming. 'Een begrip is in deze aanpak empirisch gedefinieerd als het empirisch materiaal, waarop het is gebaseerd, het voldoende illustreert en nieuw materiaal niets wezenlijks toevoegt. Zo is het begrip 'stijgend ziekteverzuim in de industrie in Nederland te omschrijven met het precieze gemiddelde van het ziekteverzuim in de verschillende bedrijfstakken (textiel, metaal, enz) over de jaren vijftig tot zestig' (I. p. 54)

4) In het boek 'actieonderzoek' wordt uitvoerig ingegaan op de onderzoeksmethoden (p. 87-157). Deze methoden laten wij buiten beschouwing. In de probleemanalyse die aan de onderzoeksmethoden voorafgaat wordt het theoretisch kader vastgelegd. In dit hoofdstuk gaat het ons vooral om dat kader, om de grenzen van theorievorming. De onderzoeksmethoden kunnen we derhalve buiten beschouwing laten, al neemt dat niet weg dat een analyse van de methoden en de daarin vervatte machtswerkingen boeiend zal zijn.

5) Gesteld wordt dat de onderzoekers de alledaagse ervaring van de onderzochten tot zich door kunnen laten dringen door middel van participerende observatie, of via het vervullen van een begeleidingstaak. "Een actieonderzoeker zou zich kunnen opstellen als groeps en organisatiebegeleider en daarbij gebruik kunnen maken van de groepsdynamica vanuit een politiek perspectief en mogelijk vanuit een psychoanalytisch referentiekader." (p. 60) Aan pretenties ontbreekt het actieonderzoekers niet. We vragen ons af hoe serieus die 'alledaagse ervaring' van de onderzochten genomen wordt als we zien dat bij de probleemanalyse (hst. 3.2) zes pagina's aan de sociaal-wetenschappelijke probleemanalyse en driekwart pagina aan de alledaagse erva-

ring besteed worden. De helft van die driekwart pagina gaat ook nog over begeleidingstaken.

6) Hier zien we een illustratie van de problemen die kunnen ontstaan als de eigen onderzoeksprocedure wordt opgebouwd uit elementen van verschillende theorieën en onderzoeksprocedures, zonder dat deze voldoende op hun vooronderstellingen zijn geanalyseerd. Zie ook: 'In de therapeutische greep van de Rede van ondergetekenden.

Voor een discussie over de relatie tussen de dialectische en formele logica, zie: 'Das Zusammenfallen von Dialektik, Logik und Erkenntnistheorie' van P. Kopnin en 'Dialektische Philosophie der Neuzeit', deel 2 van W. Röd.

7) Zie verder hoofdstuk 1 'Het samenspel van wetenschappelijke en andere praktijken'.

8) Zie ook hoofdstuk 3 'Waarheidsproductie en wetenschappelijke vertogen' en hoofdstuk 7 'De dialoog en de strijd om de waarheid'.

9) In het artikel 'actieonderzoek in ontwikkeling' worden onder emancipatiebewegingen verstaan: arbeidersbeweging, vrouwenbeweging, buurtbeweging, cliëntenbeweging, praktijkwerkers (vormingswerkers, hulpverleners, artsen, enz). In 'actieonderzoek' zien we o.a. de volgende groepen: gastarbeiders, cursisten van Ouders op Herhaling, WAO'ers, jeugdige werklozen, buurtbewoners e.d. Niet onder emancipatiebewegingen valt de 'overheersende klasse'. Wij vragen ons af hoe actieonderzoekers deze 'indeling' funderen. Bijvoorbeeld de meeste mensen (mannen) die samen de arbeidersbeweging vormen zijn ten opzichte van de vrouwen die de vrouwenbeweging vormen de 'overheersende klasse'. Daarnaast valt ieder van de genoemde bewegingen uiteen in een veelheid van bewegingen die niet op één lijn te krijgen zijn. Hoe actieonderzoekers hiermee omgaan, welke positie zij kiezen, blijft een onuitgewerkte vraag.

Nog boeiender wordt deze problematiek als actieonderzoekers niet van 'gespleten subjecten' willen uitgaan en ook niet van subjectposities, maar van doelbewust handelende individuen. 10) Het produceren van een eenheid gebeurt o.a. door middel van abstracties, een talige onderneming die altijd een geweldpleging is. Okko Warmenhoven formuleert in 'een terzijde 'vooraf' in de studiegids andragologie '82-'83 het volgende:

'Wie weet schreef ik minder op dan ik begreep, toen ik noteerde dat dit boekje een vreemd ding moest worden genoemd. Het is nog iets anders: een hoogstandje van abstractie.

Wat dat is, abstractie, hoeven we elkaar denkkelijk niet voor te zeggen. Wie abstraheert ziet af van toevalligheden, gumt het concrete, het onmiddellijke uit. Alles in de hoop dat er iets achter zal blijven, een aftreksel, dat ergens op lijkt; steekhoudt en doorzichtig is.

Iemand die op zijn woorden leerde passen weet overigens meer dan zo-even ter tafel kwam. Weet dat hier een wel heel onschuldige lezing van wat abstraheren betekent werd voorgeschoteld. Een abstractie mag dan een aftreksel heten - zonder wegslepen en voort sleuren komt geen essence tot stand.

Dat tenminste hadden de mensen op het oog die het abstraheren (het woord bedoel ik) uitvonden. Ik wil maar zeggen, zonder gewelddadigheid, dat is zonder willekeur, komen ook de mensen die deze studiegids opstelden, niet rond'.

11) Navraag leert dat in het boek 'actieonderzoek' met 'natuurlijke taal' vooral het 'vermogen tot communicatie' bedoeld wordt. De 'natuurlijke taal' is een denkfiguur die de gemeenschappelijke grondstructuur van talen moet omvatten. (vergelijk ook de opvattingen van Naam Chomsky) Doordat het begrip niet uitgewerkt wordt krijgt het een meervoudige betekenis van enerzijds 'de taal van de onderzochten' en anderzijds 'de standaardtaal'. Bij het begrip 'standaardtaal' willen wij de volgende kanttekeningen plaatsen. Met de standaardtaal wordt geen taalvorm bedoeld waarvan bijvoorbeeld dé dialecten een afgeleide zouden zijn.

De standaardtaal is zelf een dialect, maar wel het dominante dialect (het ABN, de Nederlandse standaardtaal, is het dialect van Haarlem en omstreken). Met het verschuiven van de 'machtscentra' verschuift ook de standaardtaal.

In de 17e eeuw bijvoorbeeld was de standaardtaal een Vlaams dialect. De standaardtaal verschuift niet noodzakelijk gelijkmatig met verschuivingen in de macht; heden ten dage vinden we nog steeds sporen van het Vlaams dialect in onze standaardtaal terug. In het algemeen is de standaardtaal ook de regeringstaal. De strijd van de Friezen voor behoud van het fries, en de eis dat ook ambtenaren en bestuurders fries spreken en schrijven, is dan ook meer dan folklore. Het is een verzet tegen de Hollandse dominantie die ook in de taal tot uiting komt.

12) Zie het hoofdstuk 'Taal, cultuur en wereldbeeld' in het boekje 'Sociolinguïstiek' van R. Appels e.a., waarin dit soort onderzoeken beschreven worden.

13) Op grond van deze vooronderstelling dat de alledaagse taal van bijvoorbeeld arbeiderskinderen primitief is, werden tal van compensatieprogramma's opgezet.

14) Nederlandse vertaling: er is geen enkele kat die in enig duivenhok kan komen. Het voorbeeld is ontleend aan een onderzoek van Labov, geciteerd in 'Sociolinguïstiek' van R. Appels e.a.

15) Zie ook hoofdstuk 2 'Over begrippen, taalspelen en discursieve formaties'.

16) Tegen het rationaliteitsbegrip van actieonderzoekers hebben we met name stelling genomen in het artikel 'In de therapeutische greep van de Rede'.

17) Een uitgewerkte kritiek op het subjectcentrisme wordt gegeven in hoofdstuk 4 'De mens als centrale kenniscategorie'. Van dit hoofdstuk maken we in deze paragraaf veelvuldig gebruik.

18) Het begrip 'finaliteit' is in dit hoofdstuk en in deze scriptie niet uitgewerkt. Toch is het begrip, waarmee een verwacht resultaat aan het onderzoek wordt meegegeven, van groot belang. We zien dat actieonderzoekers het grootste belang hechten aan de resultaten van het actieonderzoek.

De kwaliteitseisen zijn bijvoorbeeld met name een 'bewaking' van die resultaten. Het finaliteitsbegrip zal onderzoek, theorievorming in het algemeen behoudend en conserverend doen zijn. Ruimte voor het ontwikkelen van nieuwe theorievorming die de oude kaders kan doorbreken zal in het algemeen niet worden toegestaan, omdat de doelen al vastliggen.

Actieonderzoek zal dan vooral het toepassen van bestaande onderzoeksprocedures en kennisinhouden betekenen, hetgeen we langs andere lijnen in dit hoofdstuk hebben aangegeven.

7. de dialoog en de strijd om waarheid

7.1. Inleiding

In het actieonderzoek vormt de dialoog één van de belangrijkste middelen waarmee een zekere consensus tussen onderzoekers en onderzochten bewerkstelligd kan worden. De dialoog is, idealiter, een vorm van ongedwongen en open discussie waarin de redelijkheid van de ingebrachte argumenten uiteindelijk beslissend is. (1) In de samenspraak van onderzoekers en onderzochten wordt een voorlopige waarheid vastgesteld: de dialoog vormt zodoende een waarborg voor de geldingskracht van de onderzoeksresultaten. In het actieonderzoek heeft men voor de open, gestructureerde dialoog specifieke kwaliteitseisen opgesteld. In die kwaliteitseisen wordt vooral de noodzaak benadrukt van de herkenbaarheid, consistentie, helderheid en navolgbaarheid van de aangeboden en te verwerken informatie.

'Vast te stellen is dat in een dergelijke discussie de 'logica van de genuanceerde falsificatie' een rol kan spelen. Betere argumenten (empirisch, logisch, ethisch) zullen het in een vrije discussie winnen van slechtere argumenten. In deze opvatting beschouwt men de doelgroep (bij zelfonderzoek tevens de onderzochten) als het 'forum' dat de voorlopige waarheid vaststelt. Een daarnaast staand 'wetenschappelijk forum' kan natuurlijk invloed uitoefenen op het ongedwongen en redelijk gesprek tussen onderzoekers en onderzochten, als zij ter zake doende argumenten aanvoert en deskundigheid aan te bieden heeft.' (1, blz. 33-34)

Deze voorlopige waarheid kenmerkt zich door de consensus tussen de gesprekspartners.

'Dat betrouwbaarheid zo een product wordt van de interactie tussen de deelnemers aan de communicatie (onderzoekers en onderzochten, waarnemers en waargenomenen) is eerder een voordeel dan een nadeel omdat deze interactie tevens een uitgangspunt is voor de verdere communicatie en actie'. (1, blz. 72-73)

De waarheid of betrouwbaarheid van de onderzoeksresultaten wordt gezien als product van de interactie tussen betrokkenen en komt tot stand op basis van overeenstemming tussen hen. Om de overeenstemming te kunnen bereiken is een open communicatie nodig, waarin ieder zijn of haar ervaringen en ideeën vrij in kan brengen.

Dit concept van waarheid willen we nader bekijken en bekritisieren door na te gaan wat voor mogelijk- en onmogelijkheden het biedt. Tegenover het concept van waarheid als product van overeenstemming willen we een ander concept stellen: dat van de waarheid als product van maatschappelijke strijd. We willen aantonen dat juist door de concepten van 'overeenstemming' en 'een open en vrije communicatie' het perspectief van maatschappelijk strijd binnen de onderzoekssituatie zelf noodzakelijkerwijs onder tafel verdwijnt. Hiervoor zullen we deze waarheidsopvattingen afzetten tegen andere visies op waarheid, waarbij vooral aandacht wordt besteed aan de relatie waarheid-taal.

7.2. Waarheid als overeenstemming of product en inzet van strijd

In de filosofie is de vraag naar de waarheid een veelbesproken probleem. De wijze waarop de waarheid ter discussie is gesteld is op diverse plekken echter heel verschillend geweest. Iets als DE vraag naar de waarheid bestaat dan ook niet. Er zijn verschillende vragen naar de waarheid mogelijk, die vaak onderling tegenstrijdig zijn en vanwege hun verschillende filosofische 'herkomst' niet al tijd onmiddellijk vergelijkbaar.

Zo kan men in deze zoektocht de vraag stellen wat waarheid is (als zou het een gegeven zijn met een bepaalde essentie), men kan de waarheid benaderen door zich af te vragen wat waarheid genoemd kan en mag worden, of men kan zich buigen over het probleem wat de maatschappelijke gevolgen zijn van het toekennen van het predikaat 'waar'. Hier wordt vooral aandacht besteed aan de laatste twee vragen omdat binnen deze opvattingen waarheid in verband wordt gebracht met de taal.

Waar de vraag gesteld wordt wanneer iets 'waar' genoemd mag en kan worden, waarbij men op zoek is naar een beschrijving en rechtvaardiging van dat gebruik, wordt de waarheid in verhouding tot de taal gedacht. Op zoek naar adequate beschrijving van de waarheid zijn er dan verschillende definities mogelijk: waarheid is bijvoorbeeld datgene dat als zodanig in het dagelijks taalgebruik benoemd wordt (2); waarheid kan gezien worden als een eigenschap die onder bepaalde omstandigheden aan zinnen toegeschreven kan worden (3); of waarheid is een mogelijke eigenschap van ideeën die door de taal kan worden uitgedrukt (4).

Eén ding hebben deze verschillende opvattingen gemeenschappelijk: namelijk de centrale rol van de overeenstemming.

Die overeenstemming kan overigens op verschillende manieren worden ingevuld: de mensen kunnen overeenstemming hebben over wat waar is (als iedereen maar over de juiste informatie beschikt), de overeenstemming kan liggen in het gebruik van de woorden, enz. De waarheid wordt hier gekenmerkt door de overeenstemming.

Waar men in deze opvattingen op zoek is naar de verbintenis tussen waarheid en taal wordt die gelokaliseerd in iets 'buiten' de taal, in iets dat haar voorafgaat: bijvoorbeeld in het gebruik in het dagelijks leven, in de regels van een meta-taal of in de overeenstemming met de werkelijkheid.

Waar men de vraag stelt naar de maatschappelijke gevolgen van het toekennen van het predikaat 'waar' is men niet op zoek naar een adequate beschrijving of definiëring van de waarheid, maar wil men deze juist 'bestrijden'. (5) Men wil de notie 'waarheid' als zodanig problematiseren en bekritisieren op het niveau van de gevolgen voor de maatschappij als geheel of gespecificeerd naar enkele specifieke deelterreinen. Het gaat dan niet om een mogelijke fundering van de waarheid, maar om de analyse van haar maatschappelijke functies.

Het is juist het eerdergenoemde concept van de waarheid als overeenstemming, waartegen men de strijd aan wil binden. Men wijst dit juist aan als een van de misleidingen die de vertogen van de waarheid in zich dragen doordat ze zich voordoen alsof ze boven alle ruzies staan, alsof ze gefundeerd zijn in iets buiten de wereld van de mensen en dus buiten de maatschappelijke strijd staan. De waarheid wordt hier juist gezien als een wapen in en product van de strijd in de samenleving.

Maar er zijn nog andere verschillen. Waar men binnen deze visie op waarheid op zoek is naar de verbintenis tussen waarheid en taal, lokaliseert men deze niet in iets 'buiten' de taal maar juist binnen de taal zelf. De taal wordt dan iets dat waarheden genereert, produceert.

In deze visie wordt gesteld dat het juist de talen zijn die de regels maken. Men kan dan aanwijzen hoe de ene taal andere waarheden kent als -de andere, of hoe de ene taal een waarheidsvertoog is en de andere taal geen waarheden (noodig) heeft.

Het vertoog van de waarheid wordt geanalyseerd als een specifiek soort praten, waartegenover als contrast andere vertogen kunnen worden geplaatst: van het verlangen, van de angst, van het zwijgen.

De wetenschappen worden geanalyseerd als waarheidsvertogen bij uitstek: bijvoorbeeld het vertoog van de psychiatrie dat de waanzin definieert en vastlegt (6), de 'waarheid' van de psycho-analyse omtrent de vrouw (7), het vertoog van de medische wetenschap dat definieert wat ziek is en gezond, normaal en abnormaal (8).

De kritiek richt zich overigens niet alleen op wetenschappelijke waarheidsvertogen maar ook op andere cultuurverschijnselen. Zo wordt bijvoorbeeld ook de waarheid van de pornografie onder de loep genomen.

Er zijn verschillende soorten kritiek: kritiek omdat het object van het waarheidsvertoog tot zwijgen wordt gebracht door hetgeen erover gezegd wordt, kritiek omdat het waarheidsvertoog nimmer de vraag stelt naar de geschiedenis en de uitwerkingen van haar waarheden, kritiek omdat uit naam van de waarheid allerlei praktijken gelegitimeerd worden.

Twee concepten van waarheid worden hier tegenover elkaar gesteld: waarheid als overeenstemming of product en inzet van maatschappelijke strijd. Vanuit deze invalshoek kunnen we onze stelling dat in het actieonderzoek het perspectief van strijd binnen de onderzoekssituatie zelf noodzakelijkerwijs onder tafel verdwijnt nog eens onderstrepen en verduidelijken.

Juist door de (voorlopige) waarheid te schetsen als een overeenstemming, een overeenkomst tussen betrokkenen, kan men de strijd en de verschillen die in de onderzoekssituatie aanwezig zijn niet nader analyseren. Het is niet zo dat de verschillen niet genoemd worden, maar ze bestaan in het concept van actieonderzoek slechts om overwonnen te worden. Hiertoe zet men specifieke middelen in: de dialoog, de open en vrije discussie, het aansluiten bij ervaringen van onderzochten, het aanbieden van herkenbare en navolgbare informatie.

Onze kritiek betreft niet zozeer het feit dat deze middelen worden ingezet, maar veeleer de pretenties die men hiermee verbindt: namelijk het overwinnen van de verschillen tussen de diverse betrokkenen en de hieruit voortvloeiende strijd om de waarheid. De uit humanitaire en politieke overwegingen voltrokken gelijk-schakeling van verschillen staat een analyse van de machtsmechanismen die de onderzoekssituatie doortrekken in de weg. In een dergelijke analyse, waarin de maatschappelijke strijd niet langer 'buiten' het actieonderzoek gehouden wordt, kan het beeld van de waarheid als overeenstemming niet langer voldoen. Een van de belangrijkste uitwerkingen van het centraal stellen van de overeenstemming is juist het verdwijnen van het tijdsperspectief. Het gaat hierbij niet om een 'persoonlijke' strijd tussen onderzoekers en onderzochten maar om een maatschappelijke strijd om de waarheid, wiens uitwerkingen het actieonderzoek niet bespaard blijven.

Vanuit een dergelijk perspectief zouden juist deze uitwerkingen van verschillende waarheidsvertogen in de onderzoekssituatie onderzocht kunnen worden. Zoals eerder gesteld krijgen wetenschappelijke kennisinhouden in de maatschappelijke strijd om de waarheid een bepaalde meerwaarde toebedeeld ten opzichte van andere kennisvormen. De effecten die voortvloeien uit de specifieke positie die de wetenschappen in de maatschappelijke 'waarheidsorde' innemen, dringen ook in het actieonderzoek door.

Door de effecten van het wetenschappelijk waarheidsvertoog buiten de analyse te houden wordt juist het zicht op de tegenstellingen die in de onderzoekssituatie aanwezig zijn belemmerd.

Tegenstellingen die overigens niet gereduceerd kunnen worden tot de tegenstelling tussen de waarheid van de wetenschap en de waarheid van de onderzochten.

De wetenschap vormt geen eenheid, maar is verbrokken: verschillende waarheidsvertogen die in haar kielzog circuleren zijn zeker niet op een éénduidige manier tot elkaar te herleiden. De waarheid van de psychoanalyse is niet dezelfde als die van de medische wetenschap, alhoewel er natuurlijk wel verbanden tussen hen bestaan.

Zo vormt ook de waarheid van de onderzochten geen af te bakenen eenheid.

Ook hun verhalen zijn op een complexe manier verweven met verschillende waarheidsvertogen. Juist de complexiteit van de strijd om en de totstandkoming van de waarheid (in de onderzoekssituatie) maakt dat het te simpel is om de tegenstelling tussen onderzoekers en onderzochten als enige (overigens wel belangrijke tegenstelling naar voren te halen. Een analyse van de uitwerkingen van de waarheid van de pornografie zou wellicht heel andere scheidslijnen tot stand brengen.

Niettemin zou de tegenstelling tussen onderzoekers en onderzochten één van de invalshoeken kunnen zijn voor een analyse van de procedures omtrent de totstandkoming van de voorlopige waarheid in het actieonderzoek.

Een zeker spanningsveld tussen het 'wetenschappelijk forum' en het 'forum van de doelgroep' kan nauwelijks worden ontkend. Iets dat ook in het actieonderzoek wordt erkend:

'Toch zal het moeilijk zijn om alle discussies over het mogelijke, feitelijke en wenselijke doorzichtig te houden, omdat de 'theoretische en empirische kennis' waarop men zich dan zou moeten baseren dikwijls niet in voldoende mate aanwezig is.' (1, blz. 69)

Maar. één van de belangrijkste uitgangspunten van het actieonderzoek is juist dat deze tegenstellingen door het hanteren van humanitaire en verantwoorde onderzoeksmethoden overwonnen zouden kunnen worden. Maatschappelijke tegenstellingen en problemen die ook in de actieonderzoekssituatie aanwezig zijn worden tot problemen die in een zuivere interactie tussen onderzoekers en onderzochten op te lossen zijn. Het verloop van het onderzoek wordt op deze wijze afhankelijk gemaakt van 'goede bedoelingen en zuivere intenties', waarbij teruggegrepen moet worden op een individuele ethiek.

Er lijkt overigens een uitweg voor deze problemen mogelijk in het actieonderzoek:

'Uit de combinatie van feiten en de theorie worden mogelijkheden en onmoge-

lijkheden afgeleid, en vanuit een wenselijkheid (die overigens ook weer empirisch kan worden onderbouwd: de verhoging van de levensstandaard van de laagstbetaalden maakt hun ontplooiingskansen hoger en dat is weer goed voor de hele samenleving, etc.) wordt tenslotte, gegeven de mogelijkheden, een behoren gesteld. Een voordeel van een dergelijke benadering is dat het verband tussen feiten, mogelijkheden en wenselijkheden doorzichtig wordt gemaakt. Daarmee kan worden voorkomen dat deelnemers aan de gestructureerde dialoog zich al te makkelijk terugtrekken op een individuele ethiek.'

(1 blz. 69)

De voorlopige waarheid (idealiter een benadering van het juiste verband tussen feiten, mogelijkheden en wenselijkheden) krijgt hier een nieuwe onderbouwing: namelijk vanuit de empirie.

De waarheid als conventie of consensus tussen betrokkenen lijkt hier te worden aangevuld met een waarheid als overeenstemming met de feiten in de werkelijkheid.

Het is de vraag of het waarheidsfundament hierdoor steviger wordt. De correspondentietheorieën omtrent de waarheid, die een zekere overeenstemming tussen de woorden en de dingen proberen uit te drukken, zijn in het verleden veelvuldig diepgaand bekritiseerd (9)

In de correspondentietheorieën probeert men de theorieën te verankeren in de empirie, in de feiten. Waarnemingen, ervaringen, en daaruit voortvloeiende empirische en observationele uitspraken, vormen dan de basisgegevens waarmee gewerkt wordt. Door het opstellen van strenge regels die bepalen hoe de inductieve beweging van empirische naar theoretische uitspraken moet verlopen, probeert men dan het empirisch fundament te verstevigen.

In de loop der tijd is het idee dat wetenschappelijke theorieën hun fundament kunnen vinden in waarnemingen van empirische gebeurtenissen steeds minder houdbaar gebleken. Met name de contextgebondenheid van waarneming, waarmee de afhankelijkheid van waarneming van theorieën, denkkaders, taal en andere sociale factoren wordt bedoeld, vormt in de aanval op de empirische fundering van de wetenschap een sterk argument. (10)

7.3. De taal: middel tot communicatie of dwangbuis voor het spreken

In het voorafgaande analyseerden we de verschillende mogelijkheden en onmogelijkheden van de concepten van waarheid als 'overeenstemming' of als 'product en inzet van strijd' met betrekking tot de analyse van de (actie)onderzoekssituatie. In het voorbijgaan werd verteld dat aan de verschillende waarheidsconcepten ook verschillende opvattingen over taal verbonden zitten. Dit werd verduidelijkt door de waarheid enerzijds te schetsen als een eigenschap van een zin in de taal, of als woord in een taal, of als gedachte die uitgedrukt wordt door de taal, en anderzijds waarheid te laten zien als resultaat van taal, of eigenlijk als een specifiek type taal.

Er zijn nog meer verschillen aan te wijzen. Het belangrijkste is wellicht het verschil in opvatting over de relatie tussen taal, denken en werkelijkheid, omdat dit verdere verschillen deels constitueert.

Hier worden de verschillen in taalopvatting nu verder uitgesponnen. Ging het in het voorafgaande om het bekritisieren van de notie van waarheid als overeenstemming, nu gaat het om het problematiseren van de opvatting waarin taal ge-

zien wordt als uitdrukking van iets dat aan taal voorafgaat: ideeën, herinneringen, bedoelingen en intenties. In het verlengde van deze opvatting wordt taal gezien als middel tot communicatie.

Tegenover de taal als uitdrukking van ideeën of van een werkelijkheid wordt hier taal voorgesteld als constituerend principe. Tot slot worden de consequenties uitgewerkt van deze confrontatie voor de analyse van de onderzoekssituatie. Met name de notie van de dialoog als een vorm van open en ongedwongen communicatie zal dan worden geïmplementeerd.

In de eerste opvatting, waarin taal uitdrukking is van iets anders, vormen de taal, het denken en de werkelijkheid verschillende ordes, waartussen wel relaties bestaan, maar die wel een eigenheid bezitten: zo kan men in het denken de werkelijkheid begrijpen, in de taal die uit proberen te drukken, en als dat in overeenstemming gebeurt met de werkelijkheid is er een waarheid. Hoe men dit 'uitdrukken' en 'overeenstemmen' dan precies in wil vullen, daar gaat dan de verdere discussie over.

Het probleem van de 'uitdrukking' en de 'overeenstemming' bestaat in de tweede visie niet, omdat daarin de ordes van de taal, het denken en de werkelijkheid niet op eenzelfde manier onderscheiden worden. Het denken wordt als zodanig niet afgebakend: wel zijn er behoeftes, verlangens, ideeën en herinneringen die in elkaar overlopen en in de 'culturele' werkelijkheid van de taal. Taal, denken en werkelijkheid vormen in deze opvatting niet te onderscheiden ordes: ze maken deel van elkaar uit, ze constitueren elkaar. Het gaat dan ook niet langer om de vraag hoe het een 'uitdrukking' is van iets anders, maar om de analyse van de wijze waarop beiden elkaar over en weer mogelijk maken. Taal is in deze opvatting niet langer 'uitdrukking' van een werkelijkheid die aan haar voorafgaat, taal wordt voor delen nu ook constituerend voor die werkelijkheid.

Taal zien als middel ter uitdrukking van verlangens, intenties of ideeën (slechts mogelijk op basis van de eerder genoemde driedeling) is, historisch gezien, pas kort geleden tot de mogelijkheden gaan behoren. Zoals eerder al werd geschetst werd door historische verschuivingen in de verhouding tussen het denken, de woorden en de dingen langzamerhand een onderscheiding tussen die ordes aangebracht.

Waren in de periode van de Renaissance de woorden en de dingen nog onlosmakelijk met elkaar verbonden (de taal is dan deel van de natuur), in de loop van de 17e eeuw worden de woorden van de dingen losgeweekt en kan de taal autonoom worden. (11)

De taal is in deze tijd transparant en neutraal: ze laat de dingen dóór zich heen spreken. De taal behoort niet meer tot de orde van de dingen, ze is daarvan afgescheiden. De taal is nu representatie: in de voorstelling brengt ze teken en betekenis samen. Het wordt mogelijk de taal tot (autonoom) object van studie te nemen. In de taalwetenschap gaat men op zoek naar de structuren van een universele grammatica.

Taal en denken zijn dan nog onlosmakelijk verbonden. In de representatie zijn taal en denken nog intens verweven. De mens is wel present, maar nog volledig opgenomen in taal en denken. Er bestaat nog geen ruimte voor een vorm van intentioneel bewustzijn dat buiten de taal zou bestaan. Denken en zijn behoren nog tot dezelfde orde.

Aan het einde van de 18e eeuw wordt de orde van de representatie vervangen door die van de mens en zijn geschiedenis. Binnen de taalwetenschap verschuift dan de aandacht van de algemene grammatica naar de geschiedenis van de taal. Het ontstaan van de woorden wordt niet meer bij het ontstaan van de dingen gezocht, maar bij datgene dat aan de taal voorafgaat: de mens.

De taal representeert niet meer, maar wordt uitdrukking van iets onderliggends. Ze is niet meer verbonden met de kennis van de dingen, maar met het denken van de mensen. Waren eerder de taal en dingen van elkaar afgescheiden, nu vallen ook taal en denken, teken en betekenis, uiteen. De mens wordt bron van betekenisgeving: de taal wordt uitdrukking van een idee, een bedoeling, van iets dat aan haar voorafgaat.

Ook het denken en het zijn worden nu losgekoppeld. Stond eerder de voorstelling (waarin teken en betekenis verenigd waren) onder het principe van het 'cogito', nu is het dat van de mens.

Zo ontstaat er een ruimte waarin het menselijk subject als betekenisverlenende instantie centraal kan komen staan. (12) De taal wordt middel ter uitdrukking van ideeën, bedoelingen, herinneringen, behoeften.

Tegenover een taalconcept waarin de mens de taal gebruikt om bedoelingen en ideeën uit te drukken en taal zodoende een middel tot communicatie wordt, stellen we een andere visie op taal. Een visie waarin niet de mens maar de taal als constituerend principe erkend wordt.

Uitgangspunt is dat de mens het taalsysteem als geheel van regels en opposities niet zelf scheidt. Het individu ontwerpt de taal zelf niet: het individu wordt eraan onderworpen, of liever gezegd het wordt ingevoegd in een al bestaande talige orde. (13)

Een orde die al lang vóór het individu bestond en als zodanig het individuele bestaan ver overstijgt.

De taal, de zinnen, woorden en betekenissen bestaan al voor het individu begint te spreken. De verhalen die het individu over zichzelf en de werkelijkheid vertelt vormen dan ook geen 'eigen' verhalen, maar brokstukken van bestaande taal en bestaande verhalen.

De mens is in deze visie niet langer het regulerend principe dat aan de taal voorafgaat en gebruik maakt van de taal om zijn of haar ideeën uit te drukken. De mens wordt als regulerend en constituerend principe vervangen door de taal, die de voorwaarden schept waaronder het individu kan spreken en als zodanig ook bepalend is voor de verhalen die verteld kunnen worden.

Zo wordt het kind opgenomen in een netwerk van verhalen die, al voor het geboren is, de ronde doen over hem of haar. Het krijgt een plaats in reeds bestaande woorden, voorstellingen en betekenissen. Als het later begint te spreken zijn het ook niet 'zijn' of 'haar' woorden die het ten gehore brengt, maar woorden ontleend aan de bestaande talig-culturele context.

Dit brengt ons op het punt van de betekenisgeving. Waar in het eerste taalconcept het individu de bron vormt van nieuwe betekenissen, daar verschijnt in de tweede visie het taalsysteem, of de talig-culturele context, als constituerend principe van betekenisgeving.

In de zogenaamde structurele taalanalyse wordt een onderscheid gemaakt tussen het taalsysteem en het spreken van de enkeling, waarbij het eerste het pri-

maat krijgt. (14) Het taalsysteem wordt voorgesteld als een geheel van termen, die geen absolute zelfstandigheid kennen, maar slechts bestaan in relatie tot andere termen.

Een term fungeert slechts als 'term van een relatie', waarin hij verschilt van en in oppositie staat tot andere termen.

Betekeningen, altijd bemiddeld door de taal, kunnen slechts in het licht van dit geheel van onderling verschillende termen gekend worden. Een term heeft in deze opvatting nooit een absolute betekenisinhoud, er bestaan geen vaststaande betekenissen. Betekenissen kunnen, net als de afzonderlijke termen, alleen in hun onderlinge verhoudingen en verschillen gekend worden. Termen zijn dan in de eerste plaats ook niet betekenisdragend, maar betekenisonderscheidend.

Als wij dan praten over onszelf of over de werkelijkheid spreken we niet onze 'eigen' taal, maar verwijzen we naar onszelf en de werkelijkheid door middel van aan de taal ontleende betekenisonderscheidingen.

Nu wordt ook begrijpelijk waarom taal in deze visie zo'n belangrijke plaats inneemt. Want elke directe relatie tussen woorden en de werkelijkheid of tussen woorden en ideeën wordt ontkend. Er bestaan slechts bemiddelde relaties, bemiddeld door de taal waaraan we onze woorden ontleen.

Dit heeft belangrijke gevolgen voor de wijze waarop de verhouding tussen het individu en de taal gedacht kan worden. Het individu als bron van betekenisgeving is onmogelijk geworden.

Het subject is immers nooit onmiddellijk aan zichzelf present (zoals ook de werkelijkheid nooit onmiddellijk present voor ons is), maar presenteert zichzelf door middel van aan de taal ontleende woorden en betekenissen. In die woorden zijn het individu of de werkelijkheid nooit zelf aanwezig, maar worden hierin gerepresenteerd of gesymboliseerd. De woorden stellen iets present in diens afwezigheid. Zo bestaat er een deling tussen het grammaticaal en het sprekend subject: het subject is als zodanig ook gespleten. (15) Het is dan ook niet langer zo dat het subject een bepaalde taal of betekenis creëert, maar dat de taal bepaalde subjectposities en daaruit voortvloeiende betekenissen mogelijk maakt.

De taal is door haar grammaticale structuur bepalend voor de wijze waarop het individu in de taal verschijnt, ze is constituerend voor de posities die het hierbinnen in kan nemen.

Een voorbeeld uit de taalwetenschap kan het bovenstaande illustreren. Amerikaanse linguïsten hebben in het verleden onderzoek gedaan om de hypothese te toetsen dat de cultuur van een taalgemeenschap de taal bepaalt of beïnvloedt en dat de taal het wereldbeeld van het individu bepaalt of beïnvloedt. (16). Er is veel informatie beschikbaar over de invloed van een cultuur op een taalsysteem, vooral wat betreft de lexicalisering van relevante culturele onderscheidingen.

Een voorbeeld van een fysische omgeving: het Nederlands kent, net als andere West-Europese talen, maar één woord voor 'sneeuw'. Het Eskimo kent daarvoor meerdere woorden. De oorzaak lijkt duidelijk: het is voor Eskimo's veel belangrijker om over verschillende soorten te kunnen praten.

Het Nederlands is op dit punt weer gedifferentieerder dan de taal van de Azteken, waarin één woord bestaat voor 'sneeuw', 'ijs' en 'koud'.

Zo kan ook de invloed van een sociale omgeving aangetoond worden. Het Nederlands kent één woord voor 'zwager' voor verschillende vormen van verwantschap: zowel 'broer van echtgeno(o)t (e)' als 'echtgenoot van zuster'. Deze fami-

lierelaties kunnen met één woord worden uitgedrukt omdat er geen belangrijk sociaal onderscheid bestaat tussen de verschillende soorten van verwantschap. In een cultuur met een ander verwantschapssysteem zijn andere sociale onderscheidingen relevant en gebruikt men dus ook een andere terminologie. In de taal van de Njamal, een Australische stam, wordt bijvoorbeeld één woord gebruikt voor 'vader' en 'oom' (in de betekenis van 'broer van vader'), omdat bij de Njamal de onderscheiding tussen 'vader' en 'broer van vader' minder relevant is dan in Nederland. Daarentegen hebben de Njamal verschillende woorden voor 'oom' in de betekenis van 'broer van vader' en 'broer van moeder'. (17)

Zo zijn er verschillende onderzoeken te noemen die de invloed van een cultuur op het lexicale niveau van een taal bevestigen. Ook zijn er onderzoeken gedaan die aanwijzingen opleverden voor de veronderstelling dat cultuur invloed heeft op de grammatica van de taal. Het onderzoek naar de structuur van Amerikaanse indianentalen kan als voorbeeld genoemd worden.

In het onderzoek is o.a. de taal van de Navaho-indianen bestudeerd. In deze taal worden zinnen vooral gegroepeerd rondom de werkwoorden die gebruikt worden. Dit in tegenstelling tot West-Europese talen, waarin met name het onderwerp van een zin centraal staat. (18) Dit blijkt velerlei gevolgen te hebben. Ter illustratie een citaat:

'Een andere onderzoeker op dit gebied, Hoijer, bestudeerde o.a. het werkwoordelijk systeem van de Navaho taal. In dit systeem wordt geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen degene die de handeling uitvoert, de handeling zelf, en de objecten van de handeling. In het Navaho verbindt het werkwoord degene die de handeling verricht met de handeling. Handelingen worden beschouwd als behorend tot een klasse van bestaande elementen. Door deze verbinding van degene die de handeling verricht, aan de handeling, lijkt het erop dat mensen alleen maar betrokken raken bij handelingen die los van die mensen al bestaan; mensen initiëren niet een bepaalde handeling, ze doen er alleen aan mee.

Het is alsof de Navaho's iets zeggen als 'het werken gebeurt met Jan' in plaats van 'Jan werkt'.

Volgens Hoijer (J954) is dit grammatische kenmerk in overeenstemming met de Navaho-cultuur, waarin de passiviteit van het individu een algemeen gegeven is. In de Navaho-mythologie bijvoorbeeld is het noodlotsidee belangrijk: het individu moet zich aanpassen aan dat wat in het universum gegeven is.' (19)

Wanneer we de laatste opmerkingen voor lief nemen, maakt het voorbeeld wel enkele verschillen duidelijk. Verschillen tussen West-Europese talen waarin het onderwerp (de mens) als bron van een handeling wordt gezien, en de Navahotaal waarin de mens niet zozeer bron maar veeleer deel van een handeling is. Dit impliceert een ander 'wereldbeeld', een andere manier om naar de verhouding tussen mensen en gebeurtenissen te kijken. Het individu ziet zichzelf op een andere wijze 'in de wereld geplaatst'.

Aan de hand van bovengenoemd voorbeeld werd verduidelijkt hoe een talig-culturele context bepaalde subjectposities mogelijk maakt. De structuren van een taal constitueren een bepaald beeld van de verhouding tussen subject en activiteiten/gebeurtenissen. Een illustratie van deze talig-culturele invloeden vormt het verschil tussen de voorstelling 'Jan werkt' en 'het werken gebeurt met Jan'.

Nu wordt het mogelijk de gevolgen te schetsen van bovengenoemde taalopvattingen. In de eerste visie is de taal voor het individu middel om ideeën en intenties uit te drukken en vormt het individu bron van betekenisgeving. De taal is een communicatiemiddel.

Communicatie, opgevat als een vorm van vrije discussie, kan op deze manier verbonden worden met het idee van vrijheid. In de communicatie is immers iedereen vrij

om te zeggen wat hij of zij wil. Communicatie wordt in de discussie een middel om blokkades en verschillen te overwinnen en gelijkheid te bewerkstelligen. Iedereen beschikt immers over de vrijheid om te spreken.

Binnen de tweede visie op taal staan deze concepten van 'communicatie' en 'vrijheid' onder hevige kritiek. Men bindt de strijd aan met het uitgangspunt van de communicatie, namelijk 'dat iedereen kan zeggen wat hij of zij wil'.

Men signaleert juist een breuk tussen de woorden en ideeën/gevoelens/intenties, een breuk tussen 'wat er gezegd wordt' en 'dat wat iemand zou willen zeggen'.

In onze taal kan immers, zoals we eerder zagen, niet alles (ongestraft) gezegd worden. De taal structureert onze verhalen en onze 'vrijheid' wordt beperkt tot de marges die zij open laat. Taal is hier dan ook niet 'middel tot communicatie' maar eerder 'dwangbuis voor gesprek'. (20)

Met betrekking tot de analyse van het actieonderzoeksgebeuren kan gesteld worden dat juist het concept van 'communicatie als een open en vrije discussie' het perspectief van strijd en verschillen in de dialoog doet verdwijnen. Verschillen die in de discussie van groot belang zijn: verschillen tussen de taal van de onderzochten en de taal van langdurig geschoolde wetenschappers, verschillen in toegang tot de taal van rapporten en nota's, verschillen in de mogelijkheden tot het formuleren van een taal die helderheid en consistentie vereist.

Eerder dan dat in de dialoog deze verschillen overwonnen worden, worden ze in de discussie nog eens onderstreept en uitvergroot.

En ook in de dialoog van het actieonderzoeksgebeuren kan en mag niet alles worden gezegd: de redelijkheid van argumenten is uiteindelijk doorslaggevend. Maar wat in de oren van wetenschappers redelijk klinkt, zal in de taal van de onderzochten vaak een volstrekt andere betekenis hebben.

Juist het concept van communicatie, dat geënt is op de vrijheid om te kunnen spreken, maakt het onmogelijk deze verschillen en de daaruit volgende strijd te doordenken. Als de dialoog niet langer gezien wordt als een 'open en vrije communicatie' maar als 'de voorwaarden voor het spreken' wordt het mogelijk deze verschillen te analyseren. Verschillen die, in de talig-culturele context van de discussie, niet alleen als talig maar evenzeer als ideologisch of sociaal benoemd kunnen worden.

Door taal te zien als (deel van) een culturele werkelijkheid, wordt er ruimte geschapen voor een analyse van verbindingen tussen talige en sociaal-ideologische verschillen" Op deze manier wordt het mogelijk de strijd in de samenleving door te trekken naar de strijd in de taal. De dialoog in het actieonderzoek is in deze analyse niet zozeer een 'open en vrije communicatie', maar een 'situatie waarin woorden vallen, waarin maatschappelijke strijd en verschillen zich aftekenen'.

7.4. NOTEN bij hoofdstuk 7

1. Actieonderzoekers sluiten met hun beschrijving van de dialoog nauw aan op de 'ideale gespreksituatie' van J. Habermas. Hij omschrijft deze als volgt: 'Ideaal noem ik een gesprekssituatie, waarin communicaties niet verhinderd worden door uiterlijke contingenten invloeden, en evenmin door vormen van dwang, die het gevolg zijn van de structuur van de communicatie zelf. De ideale gesprekssituatie sluit systematisch geblokkeerde communicatie uit'. Het citaat komt uit 'Zur rekonstruktion des Historischen Materialismus'. pag. 255.

2. Zie bijvoorbeeld P. Strawson. in *Belief. Knowledge and Truth*, ed. Ammerman, A. & Singel, 1949

3. Zie A. Tarski, die de waarheidsideeën van Popper sterk heeft beïnvloed, in 'The Semantic Conception of Truth', 1944.

4. Een opvatting die wordt verwoord door W. James die samen met Dewey één van de belangrijkste woordvoerders was van de stroming van het Amerikaanse pragmatisme.

Zie bijvoorbeeld 'Pragmatism's Conception of Truth' in 'Pragmatism', 1907.

5. Deze 'strijd tegen de waarheid' is vooral ondernomen in kringen van Franse filosofen en wetenschappers. Michel Foucault is één van degenen geweest die de machtswerkingen van waarheidsvertoegen expliciet tot onderwerp van studie heeft genomen.

Zie bijvoorbeeld 'L'ordre du discours' en 'les intellectuels et le pouvoir' in *L'arc* nr. 49, 1972. Het werk van deze Franse filosofen is duidelijk geïnspireerd door Nietzsches analyse van de wil tot de waarheid.

6. Zie voor een analyse van de 'waarheid van de psychiatrie' 'Histoire de la folie' van Michel Foucault. Voor een verdere uiteenzetting van Foucaults strijd tegen de waarheid 'Waarheidsproductie en wetenschappelijke vertoegen' hoofdstuk 3 van deel 1 van deze scriptie.

7. Luce Irigaray, een Franse psycho-analytica. heeft een poging ondernomen om de waarheid van de psycho-analyse omtrent de vrouw te ontrafelen en te ontmaskeren. Zie: 'Speculum de l'autre femme' en 'Ce sexe qui n'en est pas un'.

8. Voor een historische analyse van het ontstaan van het medisch vertoog: zie 'Naissance de la clinique' van Michel Foucault.

9. Zie voor een verdere uiteenzetting van problemen omtrent correspondentie-theorieën ook: 'Waarheidsproductie en wetenschappelijke vertoegen', hoofdstuk 3 van deel 1 van deze scriptie.

10. De discussie omtrent de verhouding tussen observationele en theoretische termen is bijvoorbeeld in de kringen van de Wiener Kreis erg belangrijk geweest. Deze wetenschappers, met name Carnap, wilden met behulp van de zintuiglijke waarneming, de logica en de taal komen tot een 'juiste' combinatie van precieze waarneming en logisch juiste uitspraken.

De discussie omtrent de contextgebondenheid van waarneming is vooral op gang gekomen door ontwikkelingen in de waarnemingspsychologie. Uitgangspunt hierbij was dat iets als 'zuivere waarneming' niet bestaat, maar dat waarneming altijd theoretische en linguïstische componenten in zich draagt. Kuhn heeft in zijn 'Structure of scientific revolutions' in zekere zin deze stellingname doorgetrokken door waarneming afhankelijk te stellen van andere sociale factoren, waarbij hij doelde op 'verhoudingen binnen de wetenschappelijke gemeenschap'.

11. Zie voor een verdere uiteenzetting: 'De mens als centrale kenniscategorie in de wetenschappen', hoofdstuk 4 van deel 2 van deze scriptie.

12. Dit vormt één van de kernpunten van het theoretisch humanisme, waarin de mens als grondslag van de geschiedenis en bron van alle mogelijke kennis wordt beschouwd. Voor een verdere uiteenzetting: 'De mens als centrale kenniscategorie in de wetenschappen', hoofdstuk 4 van deel 2 van deze scriptie.

13. Door Lacan, een franse psycho-analyticus, wordt deze 'intrede in de taal' omschreven als de breuk tussen de imaginaire en de symbolische orde. Zie voor een heldere uiteenzetting van Lacans theorieën: 'Taal en Verlangen' van Antoine Mooy.

14. Bedoeld wordt het linguïstisch structureel model zoals dat ontwikkeld is door Ferdinand de Saussure en weergegeven in zijn 'Cours de linguistique générale' van 1936. Lacan heeft zijn structurele aanpak met enige nuanceringen toegepast op het terrein van de psycho-analyse. Lacans werk moet dan ook in het licht van De Saussure's structuralisme begrepen worden.

15. In Lacans theorieën wordt het subject in de symbolische orde gerepresenteerd door het 'ik', een voornaam, enz. Het subject verschijnt in deze orde, niet direct maar symbolisch bemiddeld. De prijs van de toegang tot de symbolische orde van het subject bestaat uit zijn deling: de deling tussen het grammaticaal en het sprekend subject. Het subject is niet iets wat bestaat, maar het ontstaat, doordat het (toekomstig) subject zich in de taal voegt. De toegang tot de taal, die het subject in zijn deling doet ontstaan, wordt ook wel de vervreemding genoemd. Zie ook: 'Taal en Verlangen' van Antoine Mooy, hoofdstuk 6 en 7.

16. In de sociolinguïstiek wordt dit wel de Sapir-Whorfhypothese genoemd naar de Amerikaanse linguïsten Edward Sapir en Benjamin Whorf. Het is een vooronderstelling over de relatie tussen taalsysteem en cultuur.

17. Zie verder: 'Sociolinguïstiek' van René Appels e.a., hoofdstuk 6.3 'Taal, cultuur en wereldbeeld', blz. 141 ev.

18. Dit illustreert het subjectcentristisch wereldbeeld dat in de West-Europese talen aanwezig is: de mens wordt hierin als bron van de geschiedenis en centrum van het univrsium beschouwd. Zie ook: 'De mens als centrale kenniscategorie in de wetenschappen', hoofdstuk 4 van deel 2 van deze scriptie.

19. Zie 'Sociolinguïstiek van René Appels e.a., blz. 145

20. Ook iemand als Roland Barthes besteedt aandacht aan 'de dwang' die van de taal uitgaat. Ter illustratie een citaat:

'Dans notre langue française (ce sont là des exemples grossiers), je suis astreint à me poser d'abord en sujet, avant d'énoncer l'action qui ne sera plus dès lors que mon attribut: ce que je fais n'est que la conséquence et la consécution de ce que je suis; de la même manière je suis obligé de toujours choisir entre le masculin et le féminin, le neutre ou le complexe me sont interdits; de même encore, je suis obligé de marquer mon rapport à l'autre en recourant soit au tu, soit au vous: le suspens affectif ou social m'est refusé. Ainsi, par sa structure même, la langue implique une relation fatale d'aliénation. Parler, et à plus forte raison discourir ce n'est pas communiquer, comme on le répète trop souvent, c'est assujettir: toute la langue est une réaction généralisée. '

en:

'Mais la langue, comme performance de tout langage, n'est ni réactionnaire, ni progressiste; elle est tout simplement: fasciste; car le fascisme, ce n'est pas d'empêcher de dire, c'est d'obliger à dire.'

Uit 'Leçons', de inaugurele rede van Roland Barthes.

tot slot

nieuwe vragen in een wereld van verschil

In dit derde en laatste deel onderzochten we de verbindingen tussen wetenschappelijke en andere maatschappelijke praktijken zoals die binnen het andragologisch actieonderzoek gestalte krijgen. Bekeken werd hoe via de notie 'emancipatorisch handelen' een zekere eenheid wordt gesmeed tussen de andragologisch-theoretische praktijken en de handelingspraktijken van emancipatiebewegingen. Een eenheid die geconstitueerd wordt door het formuleren van gezamenlijke doelstellingen: het leveren van een bijdrage aan de strijd tegen maatschappelijke onderdrukking.

De middelen die in het actieonderzoek worden ingezet om deze doelstelling te verwerkelijken hebben we hierbij geanalyseerd en van kritische noties voorzien. Een kritiek die zich, op basis van het werk in deel 1 en 2, vooral toespitste op een aantal filosofische posities die in de actieonderzoeksdiscussie worden ingenomen. Deze kritiek werd uitgewerkt op basis van de constatering dat in het beeld dat in het actieonderzoek geschetst wordt van de verhouding tussen wetenschappelijke en andere maatschappelijke praktijken het perspectief van maatschappelijke verschillen en daaruit voortvloeiende strijd, zowel binnen de wetenschap zelf als in de verhouding tussen de verschillende praktijken, noodzakelijkerwijs verdwijnt.

Tot slot willen we ingaan op de mogelijke gevolgen van onze kritische kanttekeningen en eerder geformuleerde standpunten met betrekking tot de verdere analyse van de verhouding tussen wetenschappelijke en andere maatschappelijke praktijken. Een verhouding die we willen doordenken vanuit het perspectief van maatschappelijke verschillen, tegenstellingen en strijd.

Wat zijn dan de mogelijke gevolgen? In eerste instantie een aanval op een aantal in de wetenschapstheorie en -filosofie gangbare onderscheidingen, waarvan de voornaamste die tussen 'wetenschap' en 'samenleving' is.

Zoals ook in deel 1 besproken werd, vormt de afbakening van wetenschap en samenleving als afzonderlijke eenheden een blokkade voor de analyse van de onderlinge verwevenheid van beide formaties. Een verwevenheid die niet alleen duidt op de 'externe' uitwerkingen van de wetenschap (de belangen die ze dient, de consequenties van de toepassing of inschakeling van haar kennisinhouden, de wijze waarop ze een aantal dubieuze praktijken van legitimaties voorziet), maar die zich aftekent in 'het hart van de wetenschap': de totstandkoming van haar kennisinhouden.

Haar kennis is niet alleen materieel ingebed in maatschappelijke praktijken, maar wordt er ook door mogelijk gemaakt. Deze stellingname impliceert een belangrijke verschuiving: voor de analyse en verklaring van wetenschappelijke ontwikkelingen kan men niet langer volstaan met een terugkeer naar de 'eigen' epistemologie. Een sociale optiek, van waaruit de totstandkoming van kennis inhouden geanalyseerd kan worden, wordt dan noodzakelijk. Het gaat vanuit deze optiek dan niet langer om de vraag naar de verhouding tussen wetenschap en samenleving, maar naar de positie van wetenschap in de samenleving. Wetenschap kan niet langer van de samenleving afgescheiden worden.

Eén van de belangrijkste bezwaren tegen het presenteren van wetenschap en samenleving als afzonderlijke eenheden is, zoals we ook eerder zagen, het feit dat in dit beeld de tegenstellingen, verschillen en strijd binnen de formaties zelf dreigen te verdwijnen.

Noch de wetenschap, noch de samenleving vormt een eenheid. Beiden leveren bij verdere analyse het beeld op van een voortdurende strijd tussen verschillende posities. Wil men de verbindingen opsporen tussen deze verschillende soorten van strijd die niet onmiddellijk tot elkaar te herleiden zijn, dan is het noodzaak juist de verschillen binnen beide formaties naar voren te halen.

Dat de samenleving geen eenheid is lijkt langzamerhand een cliché. Op velerlei plekken is dit al geconstateerd en uitgewerkt. De versplintering van de wetenschap stuit echter nog op vele grenzen en problemen, niet in de laatste plaats die van wetenschappers zelf. Binnen de traditionele wetenschapstheorie en -filosofie is de eenheid van de wetenschap niet alleen in stand gehouden, maar ook met kracht verdedigd. De laatste tijd lijkt daarin een kentering op te treden. Pas als de eenheid van de wetenschap wordt verbrokken en de traditionele scheidslijn tussen wetenschap en samenleving niet meer wordt getrokken, is het mogelijk maatschappelijke verschillen en daaruit voortvloeiende strijd door te trekken naar het terrein dat lange tijd door de wetenschappen bezet is.

Ook dit werpt echter vragen op. Zoals noch de wetenschap, noch de samenleving, een eenheid vormen, is dat ook de maatschappelijke strijd niet. Er is niet één strijd, er zijn er vele: op verschillende terreinen, vanuit verschillende posities, met verschillende inzet en doelstelling, vanuit verschillende perspectieven. De vrouwenstrijd, de sociaal-economische strijd, de strijd binnen de wetenschappen, de strijd in politieke partijen en op buurthuizen, vormen verschillende soorten gevechten die niet direct tot elkaar herleidbaar zijn. Er bestaat niet één noemer waaronder ze allemaal vallen, een positie van waaruit ze allen vertrekken, noch éénzelfde doelstelling waarnaar ze allemaal streven.

Op sommige punten zullen we wellicht samen kunnen gaan, op andere punten zullen de verbindings- en scheidslijnen vaak heel anders blijken te liggen. Scheidslijnen die dwars door instanties, partijen en individuen heen zullen lopen. De onmogelijkheid om de maatschappelijke strijd als een eenheid te beschouwen werpt voor maatschappelijk geëngageerde wetenschappers de vraag op naar resterende strategische mogelijkheden.

De analyse van de verhouding tussen de verschillende soorten van strijd wordt dan van groot belang. Een analyse die mogelijkheden kan openen voor verbindingen tussen de ene strijd en de andere. Verbindingen die in de vorm van samenwerking op basis van gemeenschappelijke punten altijd strategisch van aard zullen zijn. Steeds opnieuw zal de vraag gesteld moeten worden wanneer samenwerking mogelijk is, met wie, op wat voor basis, vanuit welk perspectief. Een vraag die vele andere vragen en problemen oproept.

Deze scriptie doet hier geen suggesties voor mogelijke oplossingen of antwoorden.

Eerder dan dat ze antwoorden geeft, stelt ze nieuwe vragen. Hiertoe wil ze ook een aanzet zijn: een begin voor het aanscherpen van problemen die voortvloeien uit de vraag naar de verbindingen tussen wetenschappelijke en andersoortige maatschappelijke praktijken.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Actieonderzoek, een discussie- en werkboek. C. van Dijkum e.a., Meppel 1981.
- Aktieonderzoek in de heksenketel. C. van Dijkum e.a., in: Andragogenkrant nr. 8 (febr. 1982), Utrecht 1982.
- Aktieonderzoek in discussie. C. van Dijkum e.a., in: Krisis nr. 8, Amsterdam 1982.
- Aktieonderzoek in konfrontatie. C. van Dijkum, in: Tijdschrift voor Agologie nr. 1/2 1980, Meppel 1980.
- Althusser over het marxisme. H. Manschot, Nijmegen 1980.
- Andragogie en andragologie in taalfilosofisch perspectief. E. Verbiest, in: Tijdschrift voor Agologie nr. 4 1979, Meppel 1979.
- Andragologies onderzoek in ontwikkeling. C. van Dijkum e.a., in: Reeks Andragologische Teksten Utrecht nr. 1, Utrecht 1980.
- Arbeidersgezinnen en industrialisatie in Nederland 1880-1918. A. de Regt, in: Amsterdams Sociologisch Tijdschrift nr. 1 j rg 4.
- Archeologie des Wissens. M. Foucault, Frankfurt am Main 1973. (ocrspr.: L'archéologie du savoir, Paris 1969.)
- Belief, knowledge and truth. ed. Ammerman e.a. 1949.
- Ce sexe qui n'en est pas uno L. Irigaray, Paris 1977.
- Das Reich der Zeichen. R. Barthes, Frankfurt am Main 1981. (oorspr.: L'empire des signes, Geneve 1970.)
- Das zusammenvallen van Dialektik, Logik und Erkenntnistheorie. P. Kopnin, in: Marxistische Erkenntnistheorie, red. H. Sandkühler, Stuttgart 1973.
- De archeologies-genealogiese methode van M. Foucault. M. Lambrechts, in: Te Elfder Ure 29, Nijmegen 1981.
- De dansende Woe-Li meesters. G. Zukav, Amsterdam 1981.
- De feminisering van de seksualiteit. F. van Wel, in: Te Elfder Ure 28, Nijmegen 1981.
- De katholieken en het psy-complex. R. Abma, in: Grafiet, Utrecht 1981.
- De kritiek op aktieonderzoek. C. van Dijkum e.a., in: Reeks Andragologische Teksten Utrecht nr. 6, Utrecht 1982.
- De kultuurkritiek van Roland Bartpes. B. van der Schaaf, in: Krisis 6, Amsterdam 1981.
- De markt van welzijn en geluk. H. Achterhuis, Baarn.
- De mythe van de zelfontplooiing. A. Nijk, Meppel 1978.
- De nederlandse arbeiderswoning uitgeschreven. J. de Heer, in: Te elfder Ure 26, Nijmegen 1979.
- Denken in parijs. E. Berns e.a., Alphen aan de Rijn 1979
- De normalisering van het gezinsleven. F. van Wel, in: Tegenspraak nr. 5, Nijmegen 1980.
- De orde van het vertoog. M. Foucault, Meppel 1976 (oorspr.: L'ordre du discours, Paris 1971)
- De politiek van de relatieve autonomie. A. Pleiter e.a., in: Tijdschrift voor vrouwenstudies nr. 2, Nijmegen 1981.
- De psychologisering van de cultuur. F. van Wel, in: Comenius nr. 4, Nijmegen 1981.
- Der französische Strukturalismus. G. Schiwy, Reinbek 1969.
- Der Mensch eine zweifelhafte existenz. G. Deleuze, in: Der faden ist gerissen.

- M. Foucault en G. Deleuze, Berlin 1977.
- Derrida en het 'vertrek' van de filosofie. P. Pekelharing, in: *Krisis* 6, Amsterdam 1981.
 - De vrolijke wetenschap. F. Nietzsche, Amsterdam 1976 (oorspr.: *La gaya scienza*)
 - De wonderbaarlijke avonturen van Baron van Münchhausen. G. Bomans met prenten van G. Doré, Bussum.
 - De woorden en de dingen. M. Foucault, Baarn 1982 (oorspr.: *Les mots et les choses*, Paris 1966)
 - Dialektische Philosophie der Neuzeit dl. 2. W. Röd, München, 1974.
 - Die gesellschaftliche Ausweitung der Norm. M. Foucault, in: *Mikrophysik der Macht*, Berlin 1976.
 - Discipline and punish. M. Foucault, New York 1979. (oorspr.: *Surveiller et punir*, Paris 1975)
 - Ein spiel urn die psychoanalyse, gesprach mit M. Foucault. in: *Dispositive der macht*, M. Foucault über sexualität, wissen und wahrheit. Berlin 1988.
 - Empirie en methode bij M. Foucault. J. de Wit, in: *Recht en Kritiek* nr. 3, Nijmegen 1981.
 - Enkele kanttekeningen bij Lof der Rede. R. de Kanter, in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* nr. 4, Nijmegen 1980. *Epistémologie, textes choisis*, par D. Lecourt. Paris 1974.
 - *Ethica*. Spinoza, Amsterdam 1979.
 - Für Marx. L. Althusser, Frankfurt am Main 1968. (oorspr.: *Peur Marx*, Paris 1965)
 - Geen schrijver maar een nieuwe kartograaf. G. Deleuze, in: *Ter Elfder Ure* 29, Nijmegen 1981.
 - Georges Canguilhem, philosopher in error. M. Foucault, in: *Ideology and consciousness* nr. 7, Oxford 1980.
 - *Geschiedenis van de sociologie*. Goddijn e.a., Meppel 1971.
 - *Gesprek over intellectuelen en macht*. M. Foucault en G. Deleuze, in: *Raster* nr 10, Amsterdam 1980.
 - *Gezondheidspolitiek in de 18e eeuw*. M. Foucault, in: *Ter Elfder Ure* 30, Nijmegen 1981.
 - *Handelen en begrijpen; methodologische notities*. J. de Visser, in: *Sociale pedagogiek*. red. A. van Essenbergh, Meppel 1978.
 - *Het andragologie debat opnieuw bekeken*. B. Maas, Utrecht 1981.
 - *Het marxistische wetenschapsbegrip, themanummer*. *Ter Elfder Ure* 17 Nijmegen 1974.
 - *Het systeem en het sprekende subjekt*. J. Kristeva, in: *Raster* nr. 8, Amsterdam 1979.
 - *Het verschijnsel psy in de franse samenleving*. R. Castel e.a., in: *Comenius* nr. 4 en 6, Nijmegen 1981 en 1982.
 - *Het verschijnsel wetenschap*. H. Koningsveld, Meppel 1976.
 - *Histoire de la folie a l'age classique*. M. Foucault, Paris 1975. (Ned. vert.: *Geschiedenis van de waanzin*. Meppel 1975)
 - *Hoofdpijnen van een samenvattende theorie van het teken*. E. Umberto, in: *Raster* nr. 8, Amsterdam 1979.
 - *How should we do the history of statistics*. I. Hacking, in: *Ideology and consciousness* nr. 8, Oxford 1981.
 - *Ideologie*. G. van de Brink, Nijmegen 1979.
 - *In de therapeutische greep van de rede*. B. Maas en F. van de Pol, in: *Krisis* nr. 8, Amsterdam 1982.

- Kennis of verandering. De wankele balans tussen wetenschap en politiek. A. Komter e.a., in: Tijdschrift voor vrouwenstudies nr. 3, Nijmegen 1980.
- Koolkiller. J. Baudrillard, in: Raster nr. 13, Amsterdam 1980.
- La philosophie du non. G. Bachelard, Paris 1940. La police des familles. J. Doncelot, Paris 1977. Leçon/Lektion. Antrittsvorlesung im College de France gehalten am januar 1977. R. Barthes, Frankfurt am Main 1980.
- Le rationalisme appliqué. G. Bachelard, Paris 1948.
- L'impossible prison. M. Perrot, Paris 1980 (gedeeltelijke ned. vert door W. Kuyt, eigen beheer).
- Lof der Rede. A. Bleich e.a., in: Tijdschrift voor vrouwenstudies nr. 2, Nijmegen 1980.
- Luce-Irigaray. A. Manschot-Vincenot, in: Krisis nr. 6, Amsterdam 1981.
- Macht en norm. M. Foucault, in: Recht en Kritiek nr. J/J980, Nijmegen 1980.
- Macht en verlangen. E. Bolle, Nijmegen 1981.
- Macht-Wissen. M. Foucault, in: Befriedungsverbrechen. red. Basaglia e.a., Frankfurt 1980.
- Methoden en technieken van actieonderzoek, reader IPAW. C.van Dijkum, Utrecht 1979.
- Michel Foucault -der Archeologe des Wissens. A. Kremer-Marietti, Frankfurt/M]1976.
- Michel Foucault, the will to truth. A. Sheridan, London 1980.
- Nietzsche als genealoog en als nomade. M. Foucault en G. Deleuze, Nijmegen 1981.
- Op zoek naar een logika van de cultuur. U. Eco, In: Raster nr. 8, Amsterdam]1979.
- Over Louis Althusser's bijdrage aan de marxistische staatstheorie, IPSO-uitgave. Amsterdam 1979.
- Overzicht van de analytische wijsbegeerte. G. Nuchelmans, Utrecht 1969.
- Oublier Foucault. J. Baudrillard, Paris 1977.
- Philosophie et philosophie spontanee des savants. L. Althusser, Paris 1967. (Ned. vert. door W. Kuyt, in eigen beheer).
- Philosophische Untersuchungen. L. Wittgenstein, Frankfurt a/M]1977.
- Plaatsbepaling van andragologisch onderzoek. M. Leenstra, in: Tijdschrift voor Agologie nr. 3 1972, Meppel 1972.
- Plaatsbepaling van andragologisch onderzoek, vakgroep andragologie. Utrecht 1975.
- Plan, partijdigheid en politiemoraal. R. Sierksma, Delft 1979.
- Positions. L. Althusser, Paris 1976.
- Peur une critique de l'epistémologie (Bachelard, Canguilhem, Foucault). D. Lecourt, Paris 1972.
- Power/Knowledge. C. Gordon, New York 1980.
- Praktijkverwarring en onderzoek. R. van Hoven e.a., in: Reeks Andragologische Teksten Utrecht nr. 6, Utrecht 1982.
- Prolegomena tot de andragologische propaedeuse. O. Warmenhoven, Utrecht 1973,
- Psychotechniek en menselijke verhoudingen. R. ter Meulen e.a., in: Grafiet nr.], Utrecht 1981.
- Reis door loopgraven. L. van Marissing, Amsterdam 1981.
- Réponse à John Lewis. L. Althusser, Paris 1973.
- Rhizoom. G. Deleuze en F. Guattari, Utrecht 1980. (oorspr. Rhizome, introduction. Paris 1976)
- Schrijven 1975-1980. J. Kooistra. Utrecht 1980.

- Seminar Althusser, werkuitgave SUN. Nijmegen 1977.
- Semiotiek. A. van Soest, Baarn 1978.
- Sociale filosofie en empiries sociaal onderzoek. H. Berger, in: Krisis nr. 1, Amsterdam 1980.
- Sociale wetenschappen op het kruispunt van binnenweg en heirbaan. P. Haagoort, in: Grafiet nr. 1, Utrecht 1981.
- Sociolinguïstiek. R. Appel e.a., Utrecht 1976.
- Speculum de l'autre femme. L. Irigaray, Parig 1974.
- Strukturalisten en strukturalisme. R. Kwant, Alphen a/d Rijn 1978.
- Taal en samenleving. D. Hartveld, Baarn 1978.
- Taal en verlangen. A. Mooy, Meppel 1976.
- Theatrum Politicum, the genealogy of capital. P. pasquino, in: Ideology and Consciousness nr. 4, Oxford 1978.
- The history of sexuality, an introduction. M. Foucault, Harmondsworth 198]. (oorspr.: La volonté de savoir, Paris 1976)
- The semantic conception of truth. A. Tarski, 1944.
- Twee typen macht. M. Foucault, in: Ter Elfder Ure 29, Nijmegen 1981. Vulkaandansen. H. Röttgen e.a., Utrecht 1980.
- Waarheid en macht. M. Foucault, in: Raster nr. 8, Amsterdam 1979.
- Weg met het humanisme. M. Foucault, in: Morgen is het misschien zover, Baarn 1973.
- Wereldschandkroniek. J.L. Borges, Amste_dam 1978.
- Wetenschap en ideologiekritiek. red. H. Kunneman, Meppel 1978.
- Wetenschapsfilosofie en de nieuwe wetenschapspraktijk, studiumgenerale. Utrecht 1977.
- Wetenschapstheorie: zoeken naar consensus of uitvechten van conflicten. B. Maas, Utrecht 1981.
- Wie is er bang voor Julia Kristeva. M. Brüggmann, in: Tijdschrift voor vrouwenstudies nr. 6, Nijmegen 1981
- Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Sociologie. Her. W. Eichhorn e.a., Opladen 1971.
- Zur rekonstruktion des historischen Materialismus. J. Habermas. Frankfurt aM 1976.

Daarnaast maakten we gebruik van de vele woorden van met name Wim, Cees, Ronny, Annemieke, Marianne, Frans, Gerard, Okko, Cor, Hans, Annemarie, Willem, Inez, en natuurlijk Bernadet en Frans.